

Ірина Дінтан

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ М. П. ДРАГОМАНОВА: ВІЗІЯ І. П. ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО

Особливої уваги серед праць зарубіжних істориків заслуговують розвідки І. Лисяка-Рудницького, присвячені становленню та розвитку української суспільно-політичної думки загалом, теоретичній спадщині М. Драгоманова зокрема <...>. Його розвідки, які тільки нещодавно стали доступними українському фахівцю, <...> не можна не визнати однією із кращих пам'яток драгоманознавчих студій.

Круглашов А. М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. М. Круглашов. – Чернівці : Прут, 2001. – С. 60.

Прокро, та майже аксіоматичними сприймаються твердження на кшталт: «мета виправдовує засоби», «політика – брудна справа». Між тим, в історії національної суспільно-політичної, правової думки, що перебувала в річищі європейських ідеологічних і філософських концепцій другої половини ХІХ ст., та суголосної їй діяльності маємо вражаюче обнадійливий приклад інтелектуала, який незмінно керувався незвично високим етичним імперативом. Ім'я цієї людини – Михайло Петрович Драгоманов.

Непроминальність науково-публіцистичного доробку вченого-енциклопедиста зумов-

люється не лише пізнавальною, а й політико-практичною значимістю його ідей для сьогодення. Та, як це не парадоксально, людина «у повному розумінні того слова небуденна», що стала «першим українським політичним лідером нової доби» [4, с. 296], досі залишається невідомою, недооціненою, недоосмисленою в Україні. Нез'ясованість феномену Драгоманова «лежить у величї постаті нашого мислителя, зорієнтованого у майбутнє і водночас закоріненого у минуле. Сучасне – замале для того, щоб осмислити людину, яка продовжує жити у будь-якому теперішньому часі» [41, с. 7].

Звісно, драгоманознавство, що своїми ви-токами сягає 80-х років XIX ст., репрезенто-ване значною кількістю політико-правових, історіософських, філологічних і педагогічних досліджень¹. На час видання довгоочікуваного покажчика «Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011)» опубліковано понад 6 тисяч монографій, статей, матеріалів конференцій, узагальнюючих праць (де – відповідні розділи чи параграфи) [42, с. 125–672]. Поза сумнівом, вартісність їх визначається як вагомістю дже-релознавчого підґрунтя, науковою ерудицією, сумлінністю авторів, так, і це вельми суттєво, методологією, ідеологічною незаангажовані-стю досліджень. Відтак на особливу увагу заслу-говують праці істориків нової генерації (доби незалежної України) Т. Андрусика [1], Я. Гри-цака [3], А. Депенчук і М. Лука [6], О. Козире-ва [22], Л. Комзюка [23], А. Круглашова [26], М. Молчанова [43], В. Потульницького [44; 45], О. Скакун [47].

Усе ж, – вважає – А. Круглашов, – належ-ного розгляду потребують драгоманівські «по-гляди на слов'янську ідею, <...> бачення шляхів і методів національної консолідації українців на <...> європейських засадах, <...> погляди на перспективи розвитку народів Східної Європи тощо» [26, с. 72].

На наше переконання, теоретична спадщи-на М. Драгоманова залишається недостатньо вивченою в історіографічному вимірі, зокрема – в працях учених української діаспори (розвід-ки О. М. Гермайзе [2], С. О. Єкельчика [20; 21], О. М. Сича [48] не вичерпують теми).

Відтак об'єктом нашого дослідження є на-укова спадщина українського інтелектуала, що волею долі жив і працював на чужині (в Австрії, Німеччині, Чехословаччині, Швейцарії, США, Канаді), Івана Павловича Лисяка-Рудницького (27.10.1919 – 25.04.1984).

Предметом розгляду є драгоманівська про-блематика у творчому доробку мислителя, до-слідницька діяльність якого «концентрувалася виключно на українській історії двох останніх століть, головним чином на проблемах укра-їнської суспільно-політичної думки в період, коли та існувала в розвинутому вигляді (від другої половини 19 ст. – до 1933 року, а в За-хідній Україні – до Другої світової війни)» [29, с. 164–167].

Наш вибір – не випадковий. По-перше, «упродовж понад 30 років, – наголошує А. Кру-глашов, – канадський дослідник українсько-го походження відавав багато сил і творчої

енергії вивченню та популяризації творчості М. Драгоманова» [26, с. 60]. Проте наукова спадщина вченого стала доступною в Україні не дуже давно: перше видання трьох історич-них есе було 1991 року [37]; 1994 року з'явився пречудовий 2-томник 59 праць І. Лисяка-Руд-ницького «Історичні есе». По-друге, хоч відтоді пройшло майже двадцять літ, але маємо замало історіографічних розвідок (обсягом, зазвичай, чотири-п'ять сторінок), присвячених означеній темі [19; 24; 25; 27; 28; 30]². По-третє, доробок мислителя, якому, за характеристикою О. При-цака, були притаманні «добрий філософський вишкіл <...>, гострота й далечинь перспективи, інтелектуальна чесність і громадська відвага» [46, с. XVI], прочитання української минушини в контексті європейської історії, з урахуванням методологічного арсеналу західної історичної науки, не втратив своєї цінності й сьогодні (й не лише історіографічної!). Засадничі положення історіософії І. Лисяка-Рудницького, який, «на відміну від переважної більшості вчених укра-їнської діаспори, <...> був «політично-ней-тральним», а свої світоглядні погляди визначав як ліберальні» [29], обумовили вагомість істо-ричних есе.

Отже, завдання нашого дослідження поля-гає в тому, щоб розкрити суспільно-політичні концепції М. П. Драгоманова – найвидатнішо-го вітчизняного інтелектуала другої полови-ни XIX ст. – крізь призму бачення І. П. Лися-ка-Рудницького – українського інтелектуала XX ст. Джерелознавчим підґрунтям доробку є як основоположні історико-політологічні пра-ці першого [7–18], так і драгоманознавчі студії другого [31–40].

Насамперед нагадаємо, що знання Дра-гоманова прийшло до Лисяка-Рудницького під час роботи над докторською дисертацією в Карловому університеті в Празі (1943–1945). Захист відбувся у квітні 1945 року за кілька днів до вступу радянських військ до міста. Відтоді драгоманознавча проблематика стала наріж-ною в історико-політологічних дослідженнях ученого.

Лисяк-Рудницький виокремлює в літера-турній спадщині М. П. Драгоманова дві групи праць: наукові, голов-но з етнографії та фольк-лору, і політичні, за своєю формою – суто публі-цистичні. Зауважує, що політико-полемічний характер творів, однобічність окремо взятої праці, перешкоджає розумінню ідей оригіналь-ного політичного мислителя. Звідси – «супе-речливі інтерпретації Драгоманова різними

¹ Скрупульозний огляд історіографії та джерел подає у своїй фундаментальній монографії А. М. Круглашов [26, с. 16–101] (у науковця понад два десятки статей, присвячених суспільно-політичним, етико-філософським і релігійним поглядам Драгома-нова).

² До завершення власної роботи ми свідомо уникали ознайомлення зі статтями перелічених авторів.

критиками – в різні часи на нього нападали як на соціаліста й буржуазного конституціоналіста, націоналіста й космополіта...» [31, с. 300]. І. Лисяк-Рудницький застерігає від абсолютизації «якогось одного аспекту політичної філософії Драгоманова», наголошує, що «його слід вважати не есеїстом, який діє за натхненням моменту, а радше систематичним мислителем», і цей «систематичний характер думок <...> полягає в органічній єдності його ідей, кожна з яких пов'язана з іншими, доповнює їх і може бути зрозумілою лише через ціле» [31, с. 300–301].

І. Лисяк-Рудницький стверджує, що «ідеї Драгоманова представляли собою суміш ліберально-демократичних, соціалістичних й українських патріотичних елементів з позитивістським філософським підґрунтям» [34, с. 282]. На думку політолога, головними політичними працями Драгоманова є «Переднє слово до „Громади“» (1878), «Пропащий час – українці під Московським царством, 1654–1876» (1878), «Шевченко, українофіли й соціалізм» (1879), «Историческая Польша и великорусская демократия» (1881–1882), «„Вільна спілка” – „Вольный союз”» (1884), «Либерализм и земство в России» (1889), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893), «Про українських козаків, татар та турків» (1876)³.

Задля сприйняття суспільно-політичних поглядів М. Драгоманова як системи необхідно з'ясувати її стрижень. Ним, на думку І. Лисяка-Рудницького, є лібералізм – доктрина про те, що свобода і гідність людини є найвищими цінностями. Для Драгоманова, продовжує дослідник, «історія свободи – це історія обмеження урядової влади, а не її зростання. Безпека особи важливіша, ніж участь у творенні колективної політичної волі» [31, с. 301].

Звідси й драгоманівський анархізм. Але, підкреслює І. Лисяк-Рудницький, «не в поширеному значенні цього слова, як безладдя та боротьба всіх супроти всіх, а як умова, за якої зовнішня влада та тиск уже не будуть необхідні, тому що люди навчаться керувати собою і жити в мирі зі своїми ближніми» [31, с. 301]. Драгоманівський ідеал – «щоб спілки людські, великі й малі, склались з <...> вільних людей, котрі по волі походились для спільної праці й помочі у власні товариства, – це й єсть та ціль, до котрої добиваються люди і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх, чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей і товариств» [3, с. 296].

І. Лисяк-Рудницький убачає в драгоманівському анархізмі помітний вплив Прудона, вчення останнього «о полной независимости личности и неотчуждаемости прав ни для какой власти, ни даже избирательно-представительной» [12, с. 66]. Автор висловлює сумнів стосовно віри самого Драгоманова в здійсненність своїх анархістських задумів: «Він їх бачив радше як вказівник на пряму, в якому мав би здійснюватися поступ незалежно від того, чи цієї мети можна коли-небудь досягти» [31, с. 302].

Саме анархічні ідеали, продовжує дослідник, привели Драгоманова до федералізму. Підкреслює, що цей засадничий принцип політичної філософії мислителя аж ніяк не зводився до територіально-адміністративної реорганізації майбутньої Росії, а був універсальним: «Для політичного мислителя, який за свою вихідну точку бере незалежність особи і відкидає будь-яку форму авторитаризму, федерація – прихильність рівноправних осіб до груп та громад і співпраця останніх у більших спілках – єдиний шлях подолати атомізацію суспільства» [31, с. 302]. Драгоманов стверджував, що «справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або, ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки спілка товариств» [15, с. 295].

І. Лисяк-Рудницький указує на дві складові федералізації по-драгоманівському – національну й адміністративну; зауважує, що у світі тогочасної політичної реальності політичну свободу, на думку Драгоманова, мали федеративна Швейцарія та Англія (при цьому форма центрального правління мала другорядне значення) [31, с. 303].

Дослідник зупиняється на питанні про оцінку мислителем французької республіки та її системи парламентського централізму. Стверджує, що вона – дуже невисока: «...Драгоманов виділяв у революції дві течії <...> – конституційну, ліберальну, децентралістську і <...> централістську, нівеляторську, терористичну. Перемога другої течії шляхом встановлення якобінської диктатури стала початком контрреволюції, відновленням найгірших сторін антиєвропейського режиму» [31, с. 304]. Учений скептично ставився до «самодержавства народу» (теорії народного суверенітету, згідно з якою джерелом влади має бути воля народу). Класичною формою цієї теорії є доктрина суспільного договору – передання громадянами своїх прав урядові. У XIX ст. руссоїзм уже не сприймався, але концепція необмеженої народної волі залишалася незаплямованою в демократичних колах. Натомість Драгоманов стверджує, що поняття про

³ Автор статті, аналізуючи політико-історіософську спадщину мислителя в баченні І. Лисяка-Рудницького, звертається безпосередньо до тих праць М. Драгоманова, що стояли джерельним підґрунтям для суджень і висновків політолога.

«народну волю» майже протилежне поняттю про «політичну свободу»; «народна воля» на практиці не може бути нічим іншим, як тільки волею більшості; доктрина абсолютизації народної волі може спричинитися до створення диктаторських режимів (тиранії у грецьких полісах, римський цезаризм, якобінська диктатура, бонапартизм Першої та Другої імперії) [9, с. 157–160].

І. Лисяк-Рудницький з'ясовує, як розв'язував Драгоманов дилему: революція – контрреволюція, суспільні прогрес і регрес. Уважає, що в тісній ув'язці з ідеєю поступу – визначальною складовою лібералізму ХІХ ст. При цьому підкреслює специфічно драгоманівське – точне, обережне і відносно критичне – її формулювання. Застерігає: для Драгоманова поступ – не автоматичний процес у природі, технологічні досягнення та нагромадження матеріальних благ; це – питання «вищого ступеня духовної культури та соціальної справедливості» [31, с. 306]. Політолог подає драгоманівське прагматичне виправдання ідеї поступу: «...віра в поступ рятує людину від песимізму і розпачу, від гуманної мізантропії і навчає міряти часи і особи мірою відносного удосконалення <...>. Тільки прийняття ідеї поступу дає солідну базу ідеї, що історичні явища розвиваються за певними законами і правилами» [31, с. 306].

Учений, аналізуючи одну з останніх брошур Драгоманова – «Рай і поступ», вважає, що в ній автор виразно формулює свою історіософію. Квінтесенція останньої полягає в наступному: рушійною силою, що стоїть за позитивним розвитком, є поступ ідей (від біблійного міфу про рай до перського дуалізму, потім до християнського хіліазму і, нарешті, до утвердження добра на землі вже не як надприродного явища, кінця світу, а як результату власних свідомих зусиль [31, с. 307].

Оригінальність Драгоманова «як політичного мислителя, – продовжує І. Лисяк-Рудницький, – виявляється тоді, коли він виходить поза межі класичного лібералізму і трактує проблеми, що випали з поля зору типових ліберальних філософів ХІХ ст.» [31, с. 309]. До того ж у другій половині ХІХ ст. «лібералізм став консервативним у найгіршому розумінні слова – ледачим і самовдоволенням» [31, с. 310], оскільки економічні постулати середнього класу були виконані, у європейських державах, за винятком Росії і Туреччини, запроваджено конституційне правління, ствердилися як об'єднані й національні держави Італія та Німеччина.

На історичній арені виникли дві нові великі політичні сили: соціальне пробудження четвертого стану та національне відродження пригноблених народів. І. Лисяк-Рудницький

наголошує, що «ставлення Драгоманова до цих двох сил було виразно позитивним, адже в них убачав історичну перспективу. Водночас навіть задля них він не бажав анітрохи поступатися своїми ліберальними принципами свободи особи, децентралізації влади та верховенства закону [31, с. 310].

Драгоманов уважав, продовжує дослідник, що логічним наслідком означених демократичних засад має бути соціалізм, адже справжня громадянська свобода ймовірна не лише за наявності законних прав, а й суспільно-економічних умов їх реалізації.

Політолог зауважує, що «Драгоманов часто говорить про себе як про соціаліста, але не пов'язує себе з якою-небудь окремою школою чи напрямом соціалізму» [31, с. 315]. Відтак І. Лисяк-Рудницький змальовує Драгоманова-«соціаліста» через аналіз відповідних праць ученого-політика.

Відзначимо напрочуд цікаве й знакове спостереження автора: «...соціалісти, які самі не вийшли з робітничого класу, є звичайно соціалістами з етичних причин. Однак <...> соціаліст-інтелектуал схильний приховувати свої <...> сподівання за науковими причинами. Найпоширенішим логічним обґрунтуванням є ідея історичного детермінізму, який неминуче веде людство від капіталістичної до соціалістичної епохи» [31, с. 315]. Натомість Драгоманов добре усвідомлював етичний імператив своїх наукових і політико-громадянських устремлінь і, зокрема, принцип «соціальної справедливості».

Але що таке «соціальна справедливість»? І. Лисяк-Рудницький указує на оригінальність драгоманівського тлумачення. З одного боку, вчений не сприймав тих соціалістів, які були переконані: доки існує капіталізм, не може бути соціальної справедливості, а коли в майбутньому перемаже соціалістичний лад, вона прийде автоматично. З іншого боку, Драгоманов відкидав аргументи тих лібералів, які виправдували гріхи буржуазної системи як сумні, але неминучі продукти великого економічного й технічного поступу ХІХ ст. «Його пильна соціальна свідомість вимагала конкретних заходів, якими можна було б якомога швидше зарадити всім бідам» [31, с. 315]. На думку Драгоманова, «в теперішньому соціальному руху, навіть робітницькому, справа, власне, комунізму займає не дуже багато місця, а що той рух висуває на перший план такі справи, як час робочого дня, норма плати робітникам, забезпечення робітників і т. п., котрі мають свою вагу помимо справи комунізму» [8, с. 308]. Тобто, підсумовує І. Лисяк-Рудницький, для Драгоманова соціалістична справа мала характер практичної соціальної політики, що вибудовувалася не з сектярського

(чи революційного, чи консервативного) погляду, а з громадсько-еволюційного [31, с. 316].

Драгоманов виокремлює три чинники соціального поступу, для яких необхідно знайти спільний знаменник: соціалісти-інтелектуали є теоретиками, критиками й пропагандистами; масові рухи робітників (спілки, кооперативні товариства тощо), аналогічні селянські рухи та політичні кампанії соціалістичних і популістських партій; заходи правлячих класів й урядів, спрямовані на усунення чи пом'якшення соціальної несправедливості. У своїй програмовій праці «„Вільна спілка” – „Вольный союз”» автор здійснив спробу знайти політичну рівнодіяну для Росії шляхом порівняння та синтезу реформістської програми-«максимум» земських конституціоналістів і російської ліберальної буржуазної преси, з одного боку, та мінімальних вимог соціалістичних і робітничих рухів, – з іншого. І. Лисяк-Рудницький указує на слушність міркувань Драгоманова: «...від часу, коли ці ідеї були проголошені, майже всі найважливіші пункти його соціальної та економічної програми (законодавче обмеження тривалості робочого дня, прилюдний судовий розгляд справ між наймитами та наймачами, прогресивні податки тощо) були прийняті більшістю цивілізованих держав» [31, с. 317].

Драгоманов був вільним від упереджень, притаманних більшості соціалістів його доби, бо ж усвідомлював, що скрізь у Європі робітничий рух очолюють не найбідніші, а культурно й економічно найсильніші робітники [15, с. 297]. Водночас він застерігав соціалістів від того, щоби скидати в одну купу стабільних, продуктивних підприємців і біржових спекулянтів й авантюристів.

І. Лисяк-Рудницький не вважає Драгоманова спеціалістом із національної економіки: «Порівняно з конституційними проблемами, питаннями національностей і міжнародної політики, економічні проблеми посідають у його писаннях другорядне місце» [31, с. 317]. Аналізуючи відповідні праці вченого, дослідник припускає, «що Драгоманов бажав би «цехового соціалізму» <...> більше, ніж соціалізму централізованої держави» [31, с. 317]. При цьому наголошує, що всі його праці пройняті потужною соціальною етикою: «...за прагненням до соціальної справедливості Драгоманов не забував – як забувало багато соціалістів, про важливість політичної свободи та особистої незалежності» [31, с. 317].

У праці «Историческая Польша и великорусская демократия» Драгоманов полемізує з групою російських соціалістів, яким властиві були субординація у взаєминах і деспотизм у діях: «Что же касается до пользы человечества

от стирания не только национальностей, но даже индивидуальностей, то мы считаем излишним и говорим об этом; <...> социалистический идеал [выступает] не в виде аракеевских военных поселений, а именно в виде братства развитых всецело (или интегрально развитых, как говорят западноевропейские социалисты) индивидуумов» [12, с. 80].

У своїх розвідках І. Лисяк-Рудницький порушує цікаву тему – критика Драгомановим російського соціалістичного та революційного руху. Зауважує, що український учений-політик завжди засвідчував свої поваги й захоплення Герценом, хоч і критикував деякі його погляди: «Герцен був, можливо, єдиним серед керівників російського революційного руху, в чий гуманізм і лібералізм Драгоманов вірив беззастережно» [31, с. 318].

У розвитку російського соціалістичного руху, сучасником і до певної міри учасником якого був Драгоманов, виокремлюють два етапи – народницький і марксистський. «Народники», починаючи від Герцена і Бакуніна й закінчуючи партією «Народна воля», незважаючи на розбіжності в різних питаннях, мали певні спільні засади, як-от: «...віра в те, що завдяки такій інституції, як «мир» (форма селянської громади), Росія зможе оминати чистилище західного капіталізму і потрапити просто до соціалістичного раю <...>; загальна ідеалізація російського селянина як гаданого втілення найвищих соціальних і моральних чеснот» [31, с. 318].

Натомість Драгоманов керувався принципом «Не сотвори собі кумира – ні на небі, ні на землі, ні в „народі”». На протигагу соціалістам-народникам, які, покликаючись на традиції козацько-селянських повстань під проводом С. Разіна та О. Пугачова, стверджували про вроджену революційність російського селянина, він дотримувався протилежних оцінок. Зокрема, Драгоманов уважав, що зазначені революції XVII–XVIII сс. були реакційними з огляду на визначальну роль у них напівкочового елемента, а не міського або ж сільського. Доволі скептично поцінував і «соціалістичні» перспективи «миру»: попри самоврядність великоруських сільських громад, права особи в них не захищалися [18, с. 406–408]. «В громадах Росії <...>, – зазначав учений у статті «Шевченко, українофіли і соціалізм», – [немає] практичного й теоретичного ґрунту для соціалізму, такого ґрунту, який єсть в городській, ремісничо-фабричній, писемній, вільно-державній Європі, котра бачила, починаючи з якого-небудь X–XI ст., безперервний прогрес...» [18, с. 416]. Лише з розвитком промисловості, робітництва та освіти соціалістичний рух у Росії міг стати на «природний» (загальноєвропейський) шлях.

Драгоманов, у силу як свого гуманістичного світогляду, ліберальних переконань, так і з практичних засад політика, заперечував індивідуальний терор народників. І. Лисяк-Рудницький, аналізуючи працю вченого «Тероризм и свобода, муравьи и корова. Ответы на ответ „Голоса”», подає наступну переконливу його аргументацію: «Политические убийства, отложив даже в сторону их нравственные неудобства, имеют только отрицательное значение: они унижают правительство, но не disproверяют его, не дают ничего на замену его» [16, с. 301].

Драгоманов пережив піднесення й занепад народництва, але застав лише інкубаційний період російського марксизму. Проте, стверджує І. Лисяк-Рудницький, він зміг чітко визначити свою позицію стосовно цього руху. Дослідник зауважує певну «паралель між позиціями Драгоманова та перших російських марксистів» [31, с. 320]. Як і Драгоманов, Плеханов – батько російської соціал-демократії – критикував народницькі ілюзії, що стало підставою деяким дослідникам зображувати першого предтечу російського марксизму. Натомість окремі українські комуністи 20-х років намагалися вибудувати національну генеалогію українського марксизму (покладаються при цьому й на взаємини Драгоманова із Миколою Зібером). І. Лисяк-Рудницький зацентровує: «...Драгоманова слід уважати не попередником, а радше переконаним противником марксизму <...>. У межах свого впливу він використовував будь-яку нагоду, щоб поборювати марксистські впливи серед українських та російських соціалістів» [31, с. 320].

Які ж застереження мав Драгоманов стосовно марксистської доктрини?

Як справжній учений і загалом толерантна особистість, він був готовий прийняти історичний матеріалізм, але лише як евристичну гіпотезу, версію, та аж ніяк не догму. Драгоманов підкреслював, що життя людське занадто складне, щоб пояснювати його винятково економічними чинниками. Марксист-енгельсисти не тільки подають односторонню доктрину, а «просто а priori чертають історичні і політичні фігури, часто зовсім фантастичні» [31, с. 321].

І. Лисяк-Рудницький зауважує й суттєві практичні підстави, що змушували українського політика виступати супроти марксизму. На думку Драгоманова, сектантські погляди, притаманні німецьким марксистам, не підходили для Східної Європи (до солдатської дисципліни німецький фабричний робітник привчається раніше, ніж стає соціалістом). Поширення марксизму сприймалося як форма німецького культурного проникнення в Росію. «Драгома-

нов боявся, – пояснює історик, – що цей вплив посилить нахил російських соціалістів до безплідного догматизму в теорії і до централізму в практичній політиці» [31, с. 321].

Драгоманов був критично налаштований не лише до народників і марксистів, а й до інших груп російських соціалістів. Було в них те спільне, що категорично відкидав послідовно-демократичний українець, – брак розуміння політичної свободи. У своїй політичній програмі «Вільна спілка» він підкреслював: «Соціально-революційна теорія по суті своїй значно ближча до теорії абсолютизму, як і будь-якої іншої диктатури, ніж до лібералізму» [9, с. 168].

Драгоманов уважав, що доктрина диктатури пролетаріату, яку розвинули Плеханов і Засулич, перетворювалася на фарс у країні, де на 80-ті роки XIX ст. фабричні робітники склали заледве один відсоток усього населення [9, с. 166–167]. Диктаторські тенденції в російському соціалістичному русі вчений убачав у наступному: в намаганні кожної окремої групи виступати від імені усього революційного руху; у встановленні революційної ієрархії у взаєминах; в аморальній тактиці (виправдання індивідуального терору виконанням присудів підпільних трибуналів; «благочестиве шахрайство» тощо). Для Драгоманова «потреба говорити правду єсть така ж потреба здорового чоловіка, як і потреба дихати чистим воздухом» [15, с. 310].

Особливу настороженість в українського діяча викликала позиція російських соціалістів усіх відтінків у національному питанні. Вони ігнорували існування «плебейських» народів, виняток робили тільки для поляків, які мали власну аристократію; відкидали всі пропозиції Драгоманова щодо врахування законних національно-культурних інтересів неросійських народів імперії. Драгоманов звинувачував соціалістів-«інтернаціоналістів» у шовінізмі, який уособлювався Росією Романових. У праці «Историческая Польша и великорусская демократия» він саркастично зауважував: «Странные интернационалисты эти не хотят замечать, что вместо человечества, да еще социалистического, они подсовывают нам государство, аристократическое, буржуазное и бюрократическое, и притом неизбежно национальное же, и что их псевдо-космополитическая проповедь против «национализма» вовсе не туда направлена, куда бы следовало, т. е. не на тех, кто давит чужие национальности, а на тех, кто отбивается от давления, и что подставка вместо международной обезнационализации поддерживает только монополию привилегированных, официальных народностей...» [12, с. 77].

І. Лисяк-Рудницький відзначає проникливість Драгоманова як політичного теоретика та практика: «Как еще ни тесны пределы деятельности русских политических революционеров, но на них уже видна справедливость замечания, что „во всякой стране оппозиция складывается по типу того правительства, с которым она борется”» [12, с. 115]. У вже згадуваній праці вчений указує на чинники традиційного російського шовінізму: «...вы найдете в корне родословного древа ничто иное, как старомосковский китаизм и учение о том, что „Москва – третий Рим, а четвертого не будет”» [12, с. 26]. І, нарешті, як присуд псевдоінтернаціоналістам: російські революціонери «вовсе не колеблют идеи государственно-централистического самодержавия, а только переносят его в другие руки <...>. Можно <...> подумать, что русские террористы желают сохранить централизованную машину русской империи для того, чтобы <...> ею воспользоваться для своих целей...» [12, с. 117].

І це стверджувала людина, яку не можна запідозрити в націоналізмі. Згадаймо діалектичне драгоманівське розуміння співвідношення національного й інтернаціонального: «...ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий себе сам виразно протиставляє людськості, або космополітизму <...>. Я всякий раз казав одно: космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах...» [13, с. 465–466].

У своїй програмі-максимум «Передне слово до „Громади”» автор так конкретизує останнє положення: «...усяка громадська праця на Україні мусить мати українську одіжку, українство. Звісно, те «українство» не може бути в цілях праці. Цілі праці людської однакові на всьому світі, як одинакова здумана наука» [15, с. 302].

Суголосне вищезазначеному й наступне положення, висловлене вченим у статті «Чудацькі думки про українську національну справу»: «...сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ <...>. Треба шукати всесвітньої правди, котра б була спільною всім національностям» [17, с. 469].

Як підсумовує І. Лисяк-Рудницький, послідовний гуманіст «захищав космополітизм культурних вартостей од усіх виявів національного егоцентризму <...>. Водночас <...> виступав проти «фальшивого космополітизму» «правлячих націй», які використовували ідею «поступу», щоб виправдати насильницьку нівеляцію та дискримінацію слабших націй» [31, с. 313]. Боротьба ж Драгоманова супроти національ-

ного нігілізму (насправді ж – непримиренного шовінізму) російських соціалістів 80–90-х років XIX ст. була провісником майбутнього (у XX ст.) розколу світового соціалістичного руху на демократичне й тоталітарне крило.

Одна з найконтраверсійніших проблем драгоманознавства – бачення вченим-енциклопедистом національно-державного майбуття України. Не оминув її, звісно, й І. Лисяк-Рудницький, який у своїх драгоманівських розвідках подає власне прочитання. Задля цього звертається до історіософії вченого і передусім його українознавчих студій.

Політолог відзначає найсуттєвіше: Драгоманов як фольклорист і етнограф добре усвідомлював окремішність українського народу з давніх часів, чітко окреслював його етнічну територію, виокремлював знакові періоди національної державності.

Зокрема, дослідник зауважує полеміку Драгоманова з російськими істориками стосовно спадщини Київської Русі: «Цей період української історії історики звичайно конфіскують на користь царської імперії, тоді як остання походить від Московського князівства, набагато пізнішої, яка датується від 1328 р. Ба більше: деспотично-аристократичні московські інституції, розвинуті під татарськими, не мали нічого спільного з вільними князівствами і південної, і північної Русі XII–XIII ст. Крім цього, мусимо відзначити, що стародавня київська історія пов’язана безпосередньо з Козацькою Україною як місцем дії та расою акторів, так і своїми республіканськими інституціями» [31, с. 324].

І. Лисяк-Рудницький підкреслює, що, на думку М. Драгоманова, «найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII ст. була більше зв’язана з З[ахідною] Є[вропою] й хоча з уповільненням (дякуючи татарам), але все ж йшла разом із З[ахідною] Є[вропою] в суспільному і культурному прогресі» [8, с. 105].

І. Лисяк-Рудницький перелічує головні аргументи Драгоманова на користь європейськості України, що «аж до кінця 18 ст. творила частину європейського світу <...> проходила разом із рештою континенту ті самі шаблі поступу <...> тільки у припізненому темпі. У своєму культурному розвитку <...> пережила Ренесанс та Реформацію – літературний та релігійний рух 16 і 17 віків <...>. Подібно в соціально-політичному розвитку: від феодальської статті 1654 р.] <...> Драгоманов порівнює <...> із знаменитою англійською «Великою хартією вольностей» <...>. За революції Хмельницького вийшла на шлях незалежного буття...» [33, с. 108–109].

Але європейський вибір України зупинили декілька чинників, як-от: «...та руїна, яку втерпіла наша Україна з кінця XVII ст., коли її поділено між Московським царством, Польшею й Турцією, а далі та державна централізація, під котру підпала Лівобережна Україна (Гетьманщина) <...> Наша Україна в XIX ст., ставши «провінцією», одстала більше од передової Європи, ніж це могло б бути, коли б вона йшла без перериву з XVII ст., а до того одстала й од Московщини, котра у XVII ст. була далеко позаду, ніж наша Україна з Білою Руссю» [18, с. 403].

І. Лисяк-Рудницький продовжує аналіз однієї з найцікавіших в історіософському розрізі праць ученого «Шевченко, українофіли і соціалізм». Зауважує далекоюсяжність висновків Драгоманова, який, порівнюючи Хмельниччину з гайдамаччиною, твердить про регрес українства: керівниками Козацької революції були люди європейських поглядів і далекоюсяжних задумів; «гайдамацьке повстання Залізняка і Гонти 1768 р. – вже мало чим одійшло по темноті думок од бунта Ст. Разіна й Пугачовщини [у Московщині]» [18, с. 419].

Дослідник наголошує на переконаності Драгоманова в руйнівних наслідках протекторату Московії для Гетьманату. Цей негатив був триаспектним: «В соціально-економічній ділянці московський вплив був відповідальний за відновлення на Україні скасованої козацькою шаблею кріпацької неволи <...>. Той же зовнішній тиск привів до зламання виборного управління, початків всенаціонального представництва та індивідуальних вольностей, що їх посідала козацька Україна. Не менше фатальними виявилися наслідки російського підданства в культурній ділянці <...>. Ще у 18 віці Україна була носієм культури на всю імперію <...>. Зате у 19 віці Україна перетворюється на глуху провінцію, відгороджену від світу російським державним кордоном <...>. Підводячи підсумки російському пануванню на Україні, Драгоманов здефініював його двома словами: „пропащий час”» [33, с. 109–110].

Водночас у «Листах на Наддніпрянську Україну» їх автор виголошує наступне: «Московське царство наробило нам чимало лиха <...>. Але <...> [воно] все-таки виповняло й наші національні завдання з того часу, як історія склалася так, що ми самі не могли їх виповняти» [13, с. 443–444]. Як розуміти мовлене; про які завдання йдеться?

І. Лисяк-Рудницький відкидає суперечливість у поглядах Драгоманова на союз України з Московією. Розкриває драгоманівську аналітику так: «Перед козацькою Україною поставали дві основні проблеми зовнішньої політики: завоювати й колонізувати узбережжя Чорного

моря та вигнати паразитичну польську олігархію. Постійні наскоки турків і татар, для яких Україна була такою собі «білою Африкою» <...>, робили майже неможливим упорядковане, осідле життя. Українські селяни та козаки заздро позирали в бік родючих південних степів <...>. Та й чорноморських гаваней Україна потребувала для торгівлі та контактів із зовнішнім світом» [31, с. 326].

Козацька республіка, що з'явилася на грєбені Української революції середини XVII ст., не могла протистояти тискові трьох сусідів – Польщі, Туреччини та Московії – й змушена була сприйняти зверхність останньої. Згодом козацькі кєрманичі вповні усвідомили загрозу московського централізму, але державницька політика І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазєпи залишалася «старшинською» справою, яку не підтримали маси. Це зумовлювалося тим, що ворожість до турків і татар та до поляків залишалася у свідомості народу на першому місці.

З плином часу російсько-українські взаємини «почали набирати рішучого, хоча ще лєдвє помітного повороту» [31, с. 327]. У «Листах на Наддніпрянську Україну» Драгоманов називає дві події, що похитнули традиційні підстави залежності України від Росії: поразка польського повстання 1863 року на Правобережжі, успіх аграрних реформ знівелювали останні можливості для реалізації «історичних» вимог польської шляхти; Балканська війна 1877–1878 років вирішила долю Туреччини як великої європейської потуги. «Тєпер тілько, – вважав Драгоманов, – могла стати ясно справа й про те, як увільнитись Україні і від московського чиновництва, як інтелігенції українській зорганізуватись вкупі з народом, підняти національну українську культуру і т. д.» [13, с. 448].

І. Лисяк-Рудницький зауважує, що «заклик Драгоманова до українців «ухопити кінець нитки, що ввїрвалась в наші історії в XVIII ст.», можна було зрозуміти як аргумент на користь відновлення української державності» [31, с. 327]. У зв'язку з цим дослідник подає власне прочитання драгоманівського бачення державної перспективи України.

Передусім звертається до статті «До питання про національність в Росії», в якій міститься квінтесенція драгоманівської концепції незалежності та державного буття нації: «...мы, конечно, не станем отрицать и права каждой из <...> национальностей на полное выделение из государственных рам России. Только не мешает помнить, что все нынешние государства очень щекотливы в вопросе сепаратизмов и что они гораздо более протививятся отделению провинций, чем свободе их жителей и даже их известной автономии, так что на осуществление права

на отделение какой-либо части теперешних государств нужна очень большая сила. А потому тут является вопрос не столько о праве, сколько о выполнимости сепаратизма» [14, с. 866].

І. Лисяк-Рудницький наголошує на переконаності Драгоманова в тому, що «українці <...> багато стратили через те, що в ті часи, коли більша частина інших пород людських в Європі закладали свої держави, їм не довелося того зробити. Як там не єсть, а своя держава <...> була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе від чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі» [15, с. 293].

Та чи можливо ж повернути втрачене, себто – ствердитись Україні як уповні незалежній соборній державі? І. Лисяк-Рудницький, аналізуючи працю Драгоманова «Чудацькі думки про українську національну справу», виокремлює контраргументи вченого. По-перше, відсутність сприятливої геополітичної ситуації як українової необхідної передумови для постання нових держав у Європі ХІХ ст.: «Навіть великі повстання, такі як польські 1830 та 1863 рр. і угорське 1848 р., без підтримки ззовні зазнали невдачі. А українці не мали захисників серед великих держав» [31, с. 328]. По-друге, «незрілість українського національного руху, що виявилась у денаціоналізації верхніх класів та недостатній національній свідомості мас» [31, с. 328]. По-третє, лише перетворення російського режиму на конституційний з якомога більшим самоврядуванням областей і громад створить необхідні умови для поступу українського руху. Відтак нагальною була співпраця з російською опозицією, а сама програма конституціоналізму та децентралізації мала набагато більше шансів на успіх під прапором автономії та федералізму, а не сепаратизму [17, с. 543].

На думку І. Лисяка-Рудницького, вчений політик правильно аналізував практичні можливості українського національного руху: лише після 1905 року – запровадження обмеженого конституціоналізму – сила його зростає. Тобто позиція Драгоманова щодо самостійної української державності була прагматичною. «Але в його запереченні сепаратизму, – продовжує дослідник, – крім цього прагматичного, був ще один елемент. <...> Поняття свободи в Драгоманова було дуже індивідуалістичне. Його ідеалом була радше свобода від держави, ніж свобода через державу» [31, с. 329].

Відкидаючи силову політику, без якої неможливе постання навіть цілком демократичної держави, Драгоманов «сподівався, що політичну свободу українському народові може принести поступове перетворення на засадах де-

централізації і федералізації існуючих держав – Росії та Австро-Угорщини» [31, с. 329].

І. Лисяк-Рудницький окреслює дилему – критика Драгомановим російських соціалістів і водночас заклик до співпраці з ними, та подає її розв'язання: боротьба проти царського абсолютизму як головне політичне завдання, а відтак – і співдіяння з російськими революціонерами; проте, зважаючи на «інтернаціоналізм» останніх, необхідно домагатися повної організаційної незалежності українських політичних партій. Учений цитує Драгоманова: «Єдність неможлива ні для якого українського гуртка ні з яким «руським» гуртком чи партією доти, доки російські гуртки не відмовляться від теорії єдності Росії і не визнають український народ за націю, цілком рівну з великоруською, польською і т. п. за всіма практичними наслідками такого визнання» [31, с. 329]. І. Лисяк-Рудницький зауважує, що політик випереджав свій час, оскільки до 1917 року українці належали, зазвичай, до російських політичних організацій.

Будучи переконаним демократом-космополітом, Драгоманов повсякчас підкреслював своє українство, відхрещуючись від будь-яких спроб зарахувати його до котроїсь із «російських партій»: «Мы не великорусс, – а украинец, и как таковой, мы член нации, которая не только подавляется в «русском» государстве, в России, и правительством, а отчасти и обществом господствующей национальности, но и помещается и за пределами России – в Австро-Венгрии» [16, с. 287].

І. Лисяк-Рудницький визнає, що «Драгоманов не був прихильником самостійної української державності. Проте в час, коли більшість представників верхніх класів на Україні вважали себе членами російської нації, і коли маси селян не мали викристалізованої модерної політичної свідомості, <...> розглядав Україну як націю» [31, с. 330].

Драгоманов, підкреслює дослідник, пройшовши «шлях від усеросійської радикальної позиції до української національної свідомості <...> сподівався, що рано чи пізно інтелігенція, яка живе на Україні, пристане до справи національного і соціального визволення народу» [31, с. 331]. У «Передньому слові до „Громади“» вчений дуже емоційно звертається до денаціоналізованої інтелігенції: «...заректись не йти з України, <...> упертись на тому, що кожний чоловік, вийшовши з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському, – єсть видаток з української мужицької скарбниці» [15, с. 306].

Суттєвою перешкодою на шляху національно-державного відродження була політико-територіальна розчленованість українства. Хоч

Драгоманов і не пропонував як практичну мету об'єднання всіх етноукраїнських земель в одну державу, але повсякчас пропагував тісну політичну й культурну співпрацю і взаємодопомогу людині України Підавстрійської та України Підросійської. При цьому вважав, що «центр тяжіння українського руху варто перенести до Галичини, де, незважаючи на польську гегемонію, австрійські закони все ж таки забезпечували крихту свободи» [31, с. 333].

І. Лисяк-Рудницький на сторінках своїх праць неодноразово порушує питання про єдність патріотичного й космополітичного у світогляді й діяннях Драгоманова. Дає відповідь на нього так: учений «уважав, що універсальний ідеал людства – це синтез найкращих властивостей кожного народу. Розуміння взаємозв'язку між загальним і особливим також переконувало його, що гуманіст, який хоче працювати для добра людськості, мусить мати певне поле прикладання своїх сил. Український народ може бути таким полем» [31, с. 334]. Адже людство лише виграє від того, якщо серед народів землі буде «одним бездушним трупом менше, однією живою великою породою людською більше» [15, с. 319].

Позаяк ідея української державності в політичній спадщині Драгоманова і по сьогодні прочитується контраверсійно, ще раз звернімося до її тлумачення І. Лисяком-Рудницьким.

Політолог підкреслює, що драгоманівська федералізація (створення нових територіальних одиниць – областей) ґрунтувалася на врахуванні етнічних, економічних та географічних чинників і «не була звичайною адміністративною децентралізацією, а скоріше <...> розподілом суверенітету між федеральною спілкою й областями» [31, с. 338]. Згідно з означеною концепцією, області мали б право укласти між собою угоди, і, в разі узурпації влади на федеральному рівні, вся влада на місцях автоматично перейшла б до рук обласних урядів. І. Лисяк-Рудницький вважає, що «події 1918 року на території колишньої Російської імперії відбувалися майже так, як уявляв собі Драгоманов. Після більшовицького перевороту всю владу перебрали до своїх рук різні регіональні уряди, які <...> вважали себе автономними, але в складі демократичної Росії» [31, с. 338].

Дослідник перераховує ті сили, на які розраховував Драгоманов у боротьбі з унітарною структурою царства Романових, яка була основною перешкодою до ліберальної «трансформації й органічної європеїзації» країни. На думку політика, природними спільниками українців були всі неросійські нації імперії, від фінів на півночі до народів Кавказу. Серед великоросів теж існували групи з сильним відчуттям тери-

торіального патріотизму і традиціями спротиву централізові Москви й Санкт-Петербурга: донські козаки, сибіряки, жителі Поволжя та Уралу, а також Далекої Півночі [15, с. 322]. Прикметно, продовжує І. Лисяк-Рудницький, що передбачення Драгоманова справдилися під час революції 1917–1920 років, коли ці регіони були єдиними етнічно російськими територіями, які протистояли комуністичній хвилі, що йшла з центральної Росії.

Не лише мета Драгоманова, підкреслює історик, а й засоби, які він пропонував, були децентралізаційними і федеративними: регіональні революційні організації, що координуватимуть свою діяльність добровільно; установчі збори в областях на противагу Земському Соборові імперії – усе це задля унеможливлення диктаторського перевороту справа чи зліва.

Якою має бути тактика досягнення мети соціально-економічного й політичного визволення? І. Лисяк-Рудницький зауважує, що, «залежно від загальної політичної ситуації, Драгоманов декілька разів змінював свою думку щодо найдоцільніших тактичних методів. В юності він сподівався на можливість мирного розвитку на основі реформ Олександра II <...>. Реакційний поворот російського уряду, зокрема – утиски українського руху, змінив його поставу на воєнничішу. Під час Балканської війни (1877–1878 рр.) він видавав брошури для солдатів та офіцерів, закликаючи їх до збройного повстання <...>. Згодом, у 1880-х рр. <...>, він звернув погляд на земство <...> острівець самоуправління посеред абсолютистсько-бюрократичного режиму» [31, с. 340].

Толерантний, поступовий Драгоманов, твердить І. Лисяк-Рудницький, сповідував доктрину компромісів у політиці (але лише «кількісних», а не якісних!), дорікав російській опозиції за вузькість її поглядів (політична зміна винятково як результат насильства). Загалом же драгоманівська концепція порозуміння, реформізму та еволюціонізму впливала з ліберальних переконань. У праці «„Вільна спілка” – „Вольный союз”» – учений визнає, що «теорії державного лібералізму відповідає в сфері політики із соціальних і культурних питань теорія прогресивних реформ, а не революції як насильницького перевороту <...>. Ліберальна теорія визнає політичні революції як засіб усунення державного насильства, що перешкоджає реформам, які могло б проводити самоуправне населення» [9, с. 168].

Українська перспектива виводила Драгоманова поза кордони Російської імперії. Погляди вченого щодо взаємин із їхніми західними та південними сусідами й національними меншинами, які живуть на українській землі, знайшли

своє висвітлення в окремих статтях І. Лисяка-Рудницького.

Польська проблема, підкреслює дослідник, була не суто українською, а міжнародною, породженою поділами, що зліквідували стару Річ Посполиту. Її розв'язання польські патріоти усіх напрямів убачали у відновленні своєї держави в межах 1772 року (себто – з Галичиною, Правобережжям, Білорусією та Литвою). «Та що найдивніше, – продовжує І. Лисяк-Рудницький, – польські територіальні претензії кінцево-кінцем тішилися визнанням і з російського боку. Царська політика аж до самого повстання 1863 року підтримувала гегемонію польського елемента на Правобережній Україні <...>. Російські революційні рухи щодо цього питання не відрізнялися засадничо від урядової політики: щоб придбати союзника проти царату, вони готові були платити полякам територіальними поступками бодай по Дніпро...» [33, с. 114]. «Західний світ, <...> звичайно, не збирався воювати проти Росії заради польських прекрасних очей, але все-таки співчував „шляхетній, нещасній Польщі”» [33, с. 114].

«Драгоманов уважав, – наголошує політолог, – що посягання Польщі на українські землі були нещастям для обох народів. <...> Польська небезпека є тяжкою колодою для <...> українців, бо стає спонукуючою до стихійних москвофільських і цареславних настроїв. Щодо поляків, то їхня розпачлива й <...> безвиглядна реставраційна політика веде до марнотратства найкращих людських сил» [33, с. 115].

Величезна заслуга Драгоманова, переконаний дослідник, полягає в тому, що, перенісши глибокі етнографічні пізнання в політичну площину, він запропонував власне вирішення польського питання: «покінчити з фантомом історичної Польщі та змусити поляків задовольнитися реальною, себто етнічною Польщею» [33, с. 115]. Драгоманов визнавав безумовне право етнічної Польщі на незалежну державність, але уважав, що федералістична політика співпраці з іншими народами Східної Європи була би в інтересах самих поляків. Щодо поляків, які не є автохтонами, то, згуртовані в численну громаду, вони заслуговують на культурну автономію.

Питанням єврейської меншини в Україні та українсько-єврейських взаємин узагалі присвячене помітне місце у творах Драгоманова. І то не випадково. І. Лисяк-Рудницький у низці своїх етно-політологічних студій розглядає єврейську проблему в суспільно-політичній думці та практиці європейських урядів ХІХ – першої половини ХХ ст.

Дослідник зазначає, що стосовно єврейства «політика провідних європейських націй <...>

зосереджувалася на емансипації й асиміляції. Панівна тоді філософія лібералізму вимагала скасувати правові обмеження, накладені на євреїв за старого режиму; у відповідь від євреїв потайки сподівалися, що вони інтегруються в національну спільноту корінних націй» [40, с. 115]. Справді, ця програма дала задовільні результати в західноєвропейських країнах, але зіткнулася зі значними труднощами в Східній Європі, де єврейське населення було набагато чисельнішим, аніж на Заході. «Великі й компактні єврейські меншості не були спроможні прийняти en masse звичаї та спосіб життя корінних націй <...>; асимілювалася лише частина єврейського населення. Єврейська спільнота зазнала внутрішнього поділу» [40, с. 116]. До того ж урядовці наштовхнулися на економічно вмотивований антисемітизм місцевої буржуазії.

Специфіка української ситуації знівельовувала будь-які асиміляційні заходи. «Україна, – пояснює І. Лисяк-Рудницький, – не мала навіть зародків національної буржуазії, <...> євреї не мали з ким асимілюватися. Існувало лише велетенське море селянства та невеликі групи інтелігенції, які були активними членами й речниками національного руху. Євреї з містечка чи села жив у тісному симбіозі з українським селянином, але про перетворення його самого на селянина не йшлося. Будь-яка можлива асиміляція була б на користь російському або зрусифікованому (у західних частинах України – польському чи сполонізованому) міському населенню» [40, с. 116]. Звісно, українські патріоти не сприймали подібної «асиміляції».

Відтак перед керманічами українського руху постало завдання: «...сформулювати такий підхід до єврейського питання, який <...> не мав бути асиміляційним» [40, с. 116]. І. Лисяк-Рудницький переконаний, що саме таку сміливу й оригінальну програму розробив М. Драгоманов.

Історик вважає першою заявою вченого з означеної проблеми статтю (російською мовою) «Євреї і поляки в Південно-Західному краї» (1875), що була своєрідною рефлексією на 7-й том праць етнографічно-статистичної експедиції П. Чубинського в Київську, Подільську та Волинську губернії. М. Драгоманов не тільки проаналізував статистичні матеріали й висновки експедиції, а й подав власне розуміння українсько-єврейських взаємин. Суголосно П. Чубинському, він вважав «єврейский вопрос в России серьезнее многих других, <...> три только губернии заключают в себе 750.000 евреев» [10, с. 271–272]⁴. Дослідник заперечив тим політикам, які всі «виразки єврейства» в Південно-Західному краї пояснювали підступністю

⁴ «Всего в трех губерниях: малорусов 4.850.000 (86,63 %), евреев – 750.000 (12,94 %), поляков – 91.000 (1,57 %), великорусов – 50.000 (0,86 %), немцев – 33.000 (0,55 %) ...» [10, с. 270].

вже зниклої Речі Посполитої. Аргументи Драгоманова такі: «Польша, конечно, не без вины. Но чем <...> виноватая старая Польша <...>, что в левобережной Малороссии <...>, освободившейся от евреев в XVII в. <...>, теперь евреи «забирают в руки» всю экономическую жизнь края? При чем тут Польша, если то же мы видим и в Новороссии, <...> крае, который был огражден <...> энергической колонизацией малорусского мужика только затем, чтобы стать областью, где еврей господствует над этим мужиком? <...> чем объяснить то обстоятельство, что русское государство, не позволяя евреям селиться в Великороссии, способствовало сосредоточению их в Западном крае и в южной России» [10, с. 272].

Згідно з Драгомановим, сутність єврейського питання в Україні полягала в його багатоаспектності: «...а) євреї представляють там елемент, не производящий ценностей; более или менее все они могут быть подведены под категорию купцов; б) этих купцов слишком много, а потому содержание их слишком дорого обходится рабочим классам; с) эти купцы выделяются из массы как более обособленная и <...> солидарная корпорация благодаря тому, что они вместе и сословие, и нация, и вероисповедное общество <...>; д) евреи <...> представляют особое общество, в котором <...> есть эксплуатируемые и эксплуатирующие <...>; е) евреи <...> представляют класс людей, использующих религию, которая <...> считается низшею, едва терпимою, чем и объясняются первоначальные ограничения их гражданских прав» [10, с. 274–275].

І. Лисяк-Рудницький підкреслює, що Драгоманов спростовував два напрями в тогочасній політичній думці стосовно євреїв: якщо прибічники першого підтримували систему дискримінації євреїв у Росії, то прибічники другого виступали за надання єврейській меншині рівних громадянських прав [35, с. 375]. «Апологети чинної системи, – продовжує політолог, – нерідко твердили, що антиєврейські закони та правила захищають селян від єврейської експлуатації. Драгоманов викриває хибність цього аргументу» [40, с. 117]. Учений-гуманіст тлумачив правову упослідженість євреїв як «пережиток середньовічних забобонів» і «старих понять про відношення церкви та держави» [10, с. 275]; гадав, що всі люди демократичних переконань мусять вирішити «раз і назавжди теоретично питання громадянської рівноправності євреїв з християнами». Водночас критикує Драгоманов і прибічників емансипації євреїв (за неспроможність прогресивних, європеїзованих євреїв відмежуватися від експлуататорської практики їхніх одновітців із містечок і сіл у торговель-

них справах із селянами). Вченого обурювала позиція тих євреїв, які незмінно вважали себе невинними жертвами й не хотіли поділяти відповідальності за своє скрутне становище та ворожість, із якою вони стикалися [35, с. 376].

І. Лисяк-Рудницький наголошує, що, згідно з Драгомановим, плідне «обговорення єврейського питання вимагає розглядати всі його істотні аспекти, а не зосереджуватися лише на одному з них – такому, як правові обмеження єврейської меншини» [35, с. 376]. Теоретичні роздуми Драгоманова, підсумовує дослідник, стали підґрунтям для його програми практичних реформ задля розв'язання єврейської проблеми в Україні. Культуролог виокремлює три складові драгоманівського проекту: а) піднесення освітнього та соціально-економічного рівня українського простолюду, звільнення від визиску єврейських купців-посередників [35, с. 377]; б) емансипація «єврейської маси от предрассудков и от эксплуатации их своими цадиками, богачами» [10, с. 278]; в) звільнення євреїв от неєврейської нерівності їх з християнами <...> урівнення прав лиц всех вероисповеданий, т. е. <...> самая легкая из всех мер по еврейскому вопросу» [10, с. 278–279].

В еміграції, у творах женецького періоду, Драгоманов не раз повертався до українсько-єврейської проблематики. Як зазначає дослідник, поза цензурою, висловлювана вільно, думка вченого розвинулась і стала більш зрілою.

Особливе значення мала стаття Драгоманова «Єврейське питання на Україні», що з'явилася 1882 року як відповідь на хвилю єврейських погромів у підросійській Україні в 1881–1882 роках. І. Лисяк-Рудницький наголошує на тезі вченого: «смуга осілості» була головною причиною надмірної концентрації євреїв в Україні, а відтак відповідальність за українсько-єврейське напруження має нести Росія; збереження «смуги осілості» суперечить не лише гуманним принципам, але й українським національним інтересам, які вимагали розсіяння українського єврейства по інших областях імперії Романових [35, с. 371]. Драгоманов уважав, що єврейська «скученность» произведена совершенно искусственно русским законодательством, руководившимся в данном случае не только узкими великороссийскими соображениями, но и явным умыслом подавления развития национально украинского среднего сословия, которое еще в XVIII в. было на лицо в городах, пользовавшихся магдебургским правом...» [11, с. 527].

1881 року Україною прокотилася хвиля антиєврейських бунтів. «Багато російських та українських народників піддалися спокусі схвалити ці погроми, оскільки їхня ідеологія

передбачала позитивну настанову до всіх виявів соціального протесту <...>, дурили себе надією, що етнічні безпорядки можуть перерости у загальне повстання проти усталеного ладу» [39, с. 394]. Натомість реакція Драгоманова суттєво різнилася. Прокламацію Виконавчого комітету терористичної партії «Народна воля» до українського народу він назвав необдуманною, бо та схвалювала нищення «єврейських куркулів». Український політик застерігав: «Совсем непростительную сторону этой прокламации составляет полное забвение того, что среди разбиваемых евреев есть не только бедняки <...>, но и люди такого же производительного черного труда, как и христиане крестьяне и ремесленники» [11, с. 531].

І. Лисяк-Рудницький називає напрочуд глибокими соціологічні та психологічні зауваги вченого стосовно українсько-єврейських взаємин. Засадниче положення Драгоманова – «євреї на Україні являють собою (одночасно) і націю, і релігію, і стан»; «євреї на Україні складають особу націю, об'єдиненну между собою физическими и психическими расовыми признаками и отдельным языком (в основе немецким); национальная особенность евреев усиливается еще их религиею <...>. Одну из важнейших особенностей положения еврейской нации на Украине составляет <...> еще и ее сословность» [11, с. 534]. Соціологічний портрет єврейської меншини в Україні в замальовках Драгоманова такий: «...приблизно третину <...> становили люди, що працюють і виробляють <...>. Друга третина була виразно паразитичною й експлуаторською: корчмарі, кредитори, лихварі, торговці, посередники, орендарі, які представляли інтереси держави або великих земельних помість і т. д. Третя група нещасливо коливалася між цими двома крайніми точками» [40, с. 118]. Як висновок: «...еврейская нация на Украине представляет в большинстве своем не только сословие, но даже в значительной степени паразитное сословие» [11, с. 534]; «есть местности, особенно в селах, где еврей и капиталист-эксплуататор – сделались синонимами для украинского населения...» [11, с. 536–537].

«Драгоманов добре усвідомлював, – стверджує дослідник, – що більшість євреїв на Україні були бідні, багато з них жили в злиднях. Але <...> навіть єврейські злидарі не мали почуття солідарності зі своїми сусідами – християнами, що належали до робітничого класу, а радше солідаризувалися із заможними одновітцями, яким вони служили як агенти та посередники» [35, с. 378]. Учений із гріхотою визнавав, що «все євреї на Україні вважають себе сословием, вищим над мужиками-українцями. – «Мужик

(хлоп или хохол) дурак, хлоп – гадюка, свиня», – нам случалось слышать от самых бедных евреев, равно как выражения, свидетельствующие, что евреи считают себя в числе панских классов, вместе с дворянами...» [11, с. 539].

І. Лисяк-Рудницький розкриває драгоманівське бачення чинників певного українсько-єврейського протистояння. З одного боку, це «пам'ять про різанину, якою супроводжувалися козацько-селянські повстання XVII–XVIII століть, у поєднанні з дискримінацією, якої вони зазнавали самі, зробили євреїв надмірно чутливими, схильними до клановості, а часто – безтактними й зарозумілими. З другого боку, українці пам'ятали, що за часів панування польської аристократії євреї були інструментом соціального гноблення <...>. А тепер вони служать іншій системі гноблення» [35, с. 379]. Тобто трагічний характер українсько-єврейських стосунків – двох народів, які століттями жили поруч на одній землі, – зумовлювався тим, що «обидва – жертви несприятливих історичних обставин, яких вони не могли змінити, були розділені стіною непорозуміння, взаємних страхів, кривд і звинувачень, пам'яттю минулих образ і сучасними конфліктами інтересів» [39, с. 389].

Проаналізувавши низку праць Драгоманова, в яких містяться пропозиції вченого стосовно розв'язання українсько-єврейської проблеми, І. Лисяк-Рудницький підсумовує: по-перше, ліквідація «смуги осілої» та ймовірна еміграція може лише ослабити напруженість, але більшість єврейства України залишиться на місці; по-друге, асиміляція не є засобом вирішення питання; по-третє, багато учасників російського та польського соціалістичного руху були євреями за походженням, які, проте, втратили зв'язок зі своїм народом. З огляду на останнє, «для соціалістів української області справою особливої важливості є організація пропаганди, яка мала б за мету, з одного боку, відділити робітничі єврейські маси від єврейських капіталістів, а з другого, – об'єднати єврейських робітників із робітниками інших племен» [35, с. 379]. Відтак – нагальна потреба в єврейських соціалістичних організаціях і виданні соціалістичної преси ідишем.

І. Лисяк-Рудницький зауважує далекосяжну перспективу ідей Драгоманова щодо майбутнього українсько-єврейських взаємин. Якщо західноєвропейські ліберали XIX ст. вважали, що єврейська проблема буде розв'язана шляхом асиміляції єврейських меншостей відповідними націями, то Драгоманов заперечував, указуючи на нездійсненність асиміляційної програми за східноєвропейських умов. Автор указує на знакову тезу мислителя: «У західній половині

Росії <...> понад 3.000.000 євреїв. Це ціла нація, про яку тим більше треба ж комусь думати, що вона перебуває в найбільш ненормальних відносинах до інших націй, які живуть там» [39, с. 396]. «Вирішальною точкою у цитованому вище твердженні, – продовжує культуролог, є <...> те, що євреїв слід розглядати як окрему націю <...>, вони становлять етнічно-національну меншість» [39, с. 396]. Звідси і «драгоманівська відповідь на єврейське питання»: не домагаючись асиміляції євреїв, урегулювати українсько-єврейські взаємини на основі культурного плюралізму та визнання прав євреїв як окремої національної групи, навзаєм очікуючи, що євреї не перешкоджатимуть прагненню українського народу до національного й соціального визволення [40, с. 121]. У конституційному проекті Драгоманова чітко зазначено: «...євреї здатні цілком свідомо бажати здійснення всієї повноти прав людини і громадянина, згідно з цією програмою, й обмеження свавілля влади, а також самоврядування громадсько-го...» [9, с. 144]. Політик-практик, стверджує І. Лисяк-Рудницький, «був піонером концепції, яка в наш час стала відомою як мультикультуризм» [39, с. 396].

Отже, радикальне розв'язання єврейської проблеми в Україні бачилося в руслі загальної політичної філософії Драгоманова, де федералістична ідея була наріжним каменем його програми майбутнього розвитку України та Східної Європи. Вчений «вірив, що волю української нації забезпечить або федералізація існуючих імперій, Росії та Австро-Угорщини, або, що менш вірогідно, утворення самостійної української республіки, організованої як федерація автономних громад та областей» [35, с. 379]. Звісно, національні меншини в Україні мали б уповні користуватися не лише рівними громадянськими правами, а й культурною автономією.

Прикметно, що І. Лисяк-Рудницький окреслює не лише драгоманівську перспективу українсько-єврейського порозуміння, а й висловлює кілька критичних зауваг до трактування вченим єврейського питання. По-перше, найбільшою хибкою Драгоманова було «повне нехтування іудаїзму, який здавався йому плетивом забобонів» [40, с. 120]; він зовсім не бачив в іудаїзмі живої духовної сили, незважаючи на той факт, що виживання й саме існування єврейської національної спільноти невіддільне від її релігійної традиції» [35, с. 381]. По-друге, «іншою вадю Драгоманова була його схильність говорити огульно про „єврейський паразитизм“» [35, с. 381]. Означену вадю сприйняття, на думку дослідника, «можна пояснити тією обставиною, що інтелектуально він був типовим сином доби позитивізму»; «був заражений популістським

упередженням, що лише фізична праця є економічно продуктивною і морально бездоганною...» [35, с. 381–382]. По-третє, хоч Драгоманов «і вважав євреїв нацією, він ніколи не думав, що єврейський народ може колись запрагнути самостійної національної держави» [40, с. 120]. Та чи варто цьому дивуватися? «...Драгоманов не міряв євреїв іншою міркою, ніж власний народ. Палкий патріот, він <...> не домагався самостійної української держави» [40, с. 120].

«Але вади Драгоманова, – продовжує І. Лисяк-Рудницький, – щедро компенсувалися його гуманістичністю, демократичною вдачею та інтелектуальною мужністю <...>. Це не <...> випадковість, що програму єврейської національно-культурної автономії сформулював український політичний мислитель» [35, с. 382–383].

Та чи реалістичною була драгоманівська візія українсько-єврейського порозуміння? І. Лисяк-Рудницький подає критичний огляд її, принагідно зауважуючи: «Жодна програма не є досконалою; відповідаючи на певні потреби, вона неминуче є неспроможною в інших аспектах» [40, с. 121].

Дослідник зазначає, що українці мали дві одвічні скарги на євреїв: одну – соціально-економічного, другу – політичного характеру. Перша – обурення «діловою мораллю» єврейської спільноти в Україні, що прощала надмірне лихварство і шахрайство. Друга – готовність євреїв, «які жили на українській землі та їли український хліб, <...> до спілки з чужоземними панамі й гнобителями України» [40, с. 122].

Євреї, натомість, висловлювали свої скарги на українців і побоювання стосовно українського руху. Передусім для численного традиціоналістичного єврейства «українська відповідь на єврейське питання» була малопривабливою. «Піднесення України до рівня нації, – роз'яснює І. Лисяк-Рудницький, – безперечно означало рух <...> до соціальної зміни <...>. Вишколене і політично зорганізоване селянство, новонароджена сільська інтелігенція та середній клас обмежували поле діяльності старомодних єврейських корчмарів і лихварів» [40, с. 124].

У політичному вимірі традиціоналістичне єврейство завжди корилося реальній владі: «Якщо б український уряд утримався, маса правовірних євреїв звичайно не противилась би йому. Але чекати від них напруження сил заради української справи було б занадто...» [40, с. 124].

Українська перспектива єврейської національно-культурної автономії «могла бути, – вважає історик, – лише частково успішною, тому що серед <...> дедалі більшої частини єврейського народу у новітні часи існувало глибо-

ке прагнення до асиміляції й інтеграції у нееврейський світ» [40, с. 124].

Отже, українська програма для єврейства була «не дуже привабливою для традиціоналістично-ортодоксальних євреїв, з одного боку, і для засимільованих євреїв, – з другого» [40, с. 126]. Проте її якнайприхильніше сприйняли в тих єврейських групах, які поєднували почуття відданості своїй національності з поступовим суспільним світоглядом. «Сіоністи всіх ґатунків, члени «Бунду», т. зв. територіалісти тощо, – продовжує І. Лисяк-Рудницький, – легко знаходили спільну мову з українськими патріотами-демократами» [40, с. 126].

Взагалі «сама логіка життя спонукала українських демократичних мислителів і державних діячів, що намагалися розв'язати „єврейське питання, іти слідами Драгоманова”» [35, с. 384]. Дослідник згадує Івана Франка, який був учнем Драгоманова, та згодом відійшов від суто вчительської політичної доктрини («політичну філософію зрілого Франка можна означити як демократичний націоналізм» [39, с. 397]). Якщо ранні публіцистичні виступи Франка стосовно проблеми українсько-єврейських взаємин означені впливом Драгоманова, то пізніші твердження – вельми оригінальні.

Ще в статті «Семітизм і антисемітизм в Галичині» (1887) – драгоманівська фаза Франка – автор цікаво висловлювався щодо єврейської асиміляції й еміграції. Франко наголошував, «що асиміляція у правильному її розумінні не означає ані релігійного відступництва, ані поглинення всієї єврейської маси корінними націями...» [39, с. 398], зводив її до громадянського урівноправнення. Еміграція могла би «бути корисна як клапан безпеки і тому прийнятою з радістю, за умови, що буде частковою, поступовою і добре спланованою; вона може також стати основою для майбутньої національної самостійності єврейського народу» [39, с. 398].

Через дев'ять років І. Франко виступив із рецензією на трактат основоположника і пророка сіонізму Теодора Герцля «Єврейська держава». Франко перерахував засадничі положення автора з прихильністю; єдине застереження – ймовірна недооцінка труднощів постановлення єврейської держави.

«Позитивну оцінку Франком ідеї єврейської державності треба розглядати в контексті еволюції його <...> національно-політичної програми <...>. Ми не знаємо, – розмірковує І. Лисяк-Рудницький, – чи читання Герцлевої «Єврейської держави» підштовхнуло його в цьому напрямку. Але знаменним є те, що на захист ідеї української державності Франко висував аргументи, дуже близькі до наведених у його рецензії на книжку Герцля» [39, с. 399]. І

хоч із погляду тогочасної практичної політики державна незалежність була «поза межами можливого», Франко вірив, що її майбутня реалізація залежатиме від самовідданої волі кожного з народів.

Отже, в державницькій стратегії Франко пішов далі свого наставника. Та це не применшує вартісності, піонерського характеру драгоманівської концепції. І. Лисяк-Рудницький в оцінці внеску філософа-політика посилається на ізраїльського історика Моше Мішкінського: «...безсумнівно був першим радикальним політичним мислителем, який спробував сформулювати розумний погляд на єврейське питання в імперії і зокрема – в Україні» [39, с. 397].

Оригінальність підходу Драгоманова, підсумовує вчений, полягала в наступному: поперше, «євреї на Україні мають одержати не лише рівні громадянські права <...>, але й автономну корпоративну національну організацію для освітніх і культурних справ» [39, с. 141]; по-друге, функціонування цієї організації має забезпечуватися державною конституційно та фінансово; по-третє, якщо європейські ліберали ХІХ ст. вважали, що надання громадянської рівності приведе до асиміляції єврейських меншин відповідними корінними націями, то Драгоманов відкидав ідею будь-якої примусової «українізації» євреїв або інших етнічних меншостей [39, с. 141].

Драгоманівська перспектива українсько-єврейського порозуміння не залишилася прожектотом. І. Лисяк-Рудницький нагадує приклади українсько-єврейської співпраці: узгодження спільних кандидатів під час виборів 1907 року до Австрійської Державної ради (тоді завдяки українській допомозі до віденського парламенту вперше обрано двох сіоністських депутатів); закон УНР «Про національно-персональну автономію» від 22 січня 1918 року та створення міністерства для єврейських справ; «жоден з українських урядів доби революції (1917–1921 років) не проводив антиєврейської політики і не був винним у підбурюванні до погромів. Це стосується не лише лівої Української Народної Республіки, що її в різний час очолювали Михайло Грушевський, Володимир Винниченко та Симон Петлюра, але й консервативного режиму гетьмана Павла Скоропадського» [39, с. 142]; в тих українських землях, де національна адміністрація контролювала громадський порядок, – Західноукраїнська область УНР, – не відбулося жодного погрому; офіційний нейтралітет єврейської спільноти під час українсько-польської війни 1918–1919 років і <...> «жидівський курінь» у складі Української Галицької армії (з єврейського ополчення Тернополя), що з честю розділив її долю.

Традиція українсько-єврейської співдії, продовжує вчений, зберігалась упродовж 1920-х років і в Радянській, і в Західній Україні, що перебувала під владою Польщі. Так, «політика Миколи Скрипника й інших українських комуністичних лідерів насправді являла собою продовження в радянських формах політики, що її під час революції започаткувала самостійна демократична Україна» [40, с. 129]. У Західній Україні на парламентських виборах 1922 і 1929 років українські партії та сіоністи разом з іншими непольськими групами утворили виборчий блок («Блок національних меншостей»); у сеймі українські та єврейські депутати проводили спільну політику супроти централізаторських і шовіністичних заходів польської держави.

Традиція українсько-єврейської співпраці, започаткована М. Драгомановим, зупинилася через півстоліття у 1930-ті роки. В Радянській Україні з утвердженням тоталітаризму «розпочалася епоха нівелювання, в якій євреї, що самі були першорядним об'єктом русифікаційної політики» [40, с. 130], стали інструментом русифікації українських міст. Українців і євреїв поза межами СРСР перед 1939 роком відчужувала одне від одного різниця поглядів та становище в світі, а з початком Другої світової війни вони «були розділені взаємними підозрами й образами» [40, с. 131].

І. Лисяк-Рудницький, указуючи на глибокі зміни в характері українсько-єврейських взаємин у повоєнний час, уважає, що в майбутньому [стаття від 1961 року] вони наблизяться «до типу, звичайного для більшості європейських націй, де євреї великою мірою перемішані й культурно засимільовані з загалом населення» [40, с. 131].

Передбачення дослідника вповні справдилися в новітній Українській державі, що не лише декларує національну та релігійну толерантність, а й практично сприяє цьому. Думається, що маємо завдячувати цим і Великому Українцеві – М. Драгоманову, що своєю науково-публіцистичною та політико-практичною діяльністю закладав першоцеглини в будівлю українсько-єврейського порозуміння.

Драгоманов виявляв великий інтерес до долі балканських слов'ян, яких уважав природними співниками українців. І. Лисяк-Рудницький розкриває сутність драгоманівського бачення українського контексту балканської проблеми: по-перше, «саме через унію з Україною Росію стали цікавити Балкани та чорноморські області і <...> конфлікт Російської імперії з Туреччиною був успадкований від козацької України»; по-друге, «Росія, з огляду на її імперіалістичні тенденції, не здатна <...> стати чесним союзни-

ком цих областей у боротьбі за їхню незалежність» [31, с. 342].

Завершуючи аналіз східноєвропейської програми Драгоманова, дослідник акцентує на його поглядах щодо взаємин Німеччини та Росії. На думку політика, «російський та німецький імпералізми підтримували один одного» [31, с. 342], а відтак помилковою є віра «в те, що ці дві держави заженуть одна одну в безвихідь. <...> Тривалий мир у Східній Європі може створити лише визволення та федеративний союз народів, що живуть між російськими і німецькими етнічними блоками» [31, с. 342]. Східна Європа пішла шляхом протилежним стосовно окресленого Драгомановим, але, переконаний І. Лисяк-Рудницький, «навіть чи можна мати сумнів, що він добре бачив найбільші проблеми цієї частини світу. І сумний перебіг подій від 1914 року ще раз переконує нас у тому, що ідеї Драгоманова можуть мати нормативну вартість і в майбутньому» [31, с. 342–343].

Подаючи виклад основних положень драгоманівських розвідок І. Лисяка-Рудницького, констатуємо наступне: по-перше, об'єктивний, зважений, неупереджений підхід автора; по-друге, глибину наукового аналізу, суголосність висновків й інтерпретацій із судженнями новітніх і найавторитетніших драгоманознавців. Погоджуємося з визначальною тезою І. Лисяка-Рудницького, що «в історії української політичної думки Драгоманов стоїть посередині між поколіннями Кирило-Мефодіївського Братства 40-х років ХІХ ст. – першим виявом модерної української національної свідомості – і поколінням, покликаним будувати незалежну українську демократичну республіку в 1917 році. <...> Щодо об'єму праць, різноманітності порушених питань, глибини думки жоден із його попередників чи сучасників не може з ним зрівнятися. До сьогодні в царині політичної теорії Україна породила небагато людей такого масштабу. <...> Вивчення спадщини Драгоманова <...> не зможе не підтвердити багатство і плідність його внеску» [31, с. 337].

Цю узагальнену оцінку доцільно конкретизувати наступними заувагами І. Лисяка-Рудницького стосовно ролі Драгоманова саме як політичного теоретика. По-перше, «до Драгоманова українська політична думка перебувала <...> в ембріональній стадії розвитку. Вона мала тоді фрагментарний характер: писання наших ранніх публіцистів стосувалися до поодиноких аспектів української справи, <...> але не охоплювали її в цілості. По-друге, тогочасна українська політична думка часто виступала не прямо, але завуальовано. Її елементи треба дошукуватися у творах красного письменства, у літературній критиці, історіографічних і мо-

вознавчих дослідженнях <...>. По-третє, твори ранніх українських політичних мислителів і публіцистів далеко не завжди потрапляли до друку; <...> й це обмежувало їх вплив» [38, с. 354–355]. По-четверте, політична програма Драгоманова мала всеукраїнський характер, засадничим принципом якої був етнічний. Поп'яте, вчений пропагував створення української суспільної «інфраструктури» (себто – громадянського суспільства); вважав, «що українство стане міцним тільки тоді, коли вся Україна покритється «сіткою зчеплених один з другим товаришів і товариств»». По-шосте, «Драгоманов був речником політизації українського руху й поборов концепцію т. зв. аполітичного культурництва <...>. Він зовсім правильно думав, що культурне життя не може розвиватися нормально, коли нація позбавлена політичної свободи» [38, с. 361–362]. По-сьоме, мислитель «органічно сполучав національне визволення з боротьбою за людські права, демократичний політичний лад і соціальну справедливість» [38, с. 362]. По-восьме, «широкі інтелектуальні горизонти» політичної програми Драгоманова, що «бачив українську справу не загумінково й не обмежену до злоби поточного дня; <...> в історичній перспективі та у вселюдському контексті» [38, с. 362].

Цінність драгоманівських студій І. Лисяка-Рудницького полягає не лише в скрупульозному аналізі політико-теоретичної спадщини вченого, а й у її критичному осмисленні. Адже, як зізнається вчений, він зовсім не «уважає себе «мудрішим» від Драгоманова <...>. Велика пошана, що її почуваємо до Драгоманова як людини й мислителя, не звільнює від обов'язку ставитися критично до його думок» [38, с. 361].

Найдражливіший пункт драгоманівської програми, що «не може не вражати сучасного українського читача та не викликати його спонтанного протесту, – це відкинення ідеї державної самостійності України» [38, с. 363]. І. Лисяк-Рудницький, не погоджуючись з ученим, намагається збагнути його мотиви й аргументи.

В антисамостійництві Драгоманова дослідник чітко відрізняє два внутрішньо не пов'язані між собою аспекти – прагматичний та ідеологічний. Сутність першого нами вже було викладено доволі ґрунтовно, другого – схематично, поверхово. Відтак зупинимось на з'ясуванні світоглядного чинника.

«Як прихильник доктрини анархізму («безначальства»), – наголошує І. Лисяк-Рудницький, – Драгоманов ставився до <...> всякої державності <...> з принциповим недовір'ям. Згідно з його переконанням, держава і свобода – поняття внутрішньо суперечні. Мислитель,

який у державі як такій бачив зло, не міг власному народові пропонувати державну самостійність не тільки як мету практичної політичної дії на даному історичному етапі, але також як ідеал майбутнього» [38, с. 364].

Прикметно, що «анархістські чи піванархістські ідеї, – продовжує І. Лисяк-Рудницький, – були поширені в європейській політичній думці ХІХ ст. <...> Теоретики німецької соціал-демократії, Маркс і Енгельс, не становили тут принципового винятку. Згідно з їхнім вченням, кінцева стадія розвитку людства має принести з собою «відмирання держави...». Погляди, зближені до анархістських, притаманні теж багатьом представникам класичного лібералізму. Вони часто схилилися до концепції «мінімальної держави», <...> себто такої, що її завдання були б обмежені до функції захисту публічної безпеки і спокою <...>. Додаймо, що «ухил в бік анархізму» особливо зрозумілий психологічно в уродженця Російської імперії, для якого поняття державності мимоволі асоціювалося з насильством і самоволею» [38, с. 364].

«Отже, – пояснює дослідник, – Драгоманов вірив, що українському народові буде можна обминути проблему самостійності на своєму історичному шляху, прямуючи до ідеальних «порядків безначальних і бездержавних». Нема сумніву, що в цьому він глибоко помилявся» [38, с. 365].

На думку вченого, «ця капітальна помилка Драгоманова коренилася в хибному розумінні свободи» [38, с. 366]. Мав рацію Гегель, акцентує дослідник, що свобода реалізується лише в рамках державного правопорядку. Натомість «нема <...> ніяких підстав для віри, що «добровільна асоціація вільних і рівних людей» – суспільно-політичний ідеал Драгоманова – колинебудь, навіть у найвіддаленішому майбутньому, замінить державу <...>. Побажано, щоб люди добровільно дотримувалися законів. Але люди не ангели, а закон тим і відрізняється від етичної норми, що за ним стоїть, в разі потреби, санкція примусу. Сказане стосується і до демократичної держави. Державна влада при демократії сконструйована інакше, й вона функціонує інакше, ніж, напр., в абсолютній монархії або тоталітарній диктатурі. Але демократія аж ніяк не отожднюється з відсутністю державної влади, „безначальством”» [38, с. 365].

«Нехить до державності як такої та фальшиве розуміння свободи, – стверджує І. Лисяк-Рудницький, – була причиною, чому він [Драгоманов] недооцінював національної держави як хоча б необхідної гарантії національної свободи» [38, с. 365]. Звісно, новітня вітчизняна політична думка стоїть на інших позиціях, як ті, що їх боронив учений. «Проте, – закликає І. Лисяк-Руд-

ницький, – якщо хочемо бути справедливими, мусимо пам'ятати про деякі «пом'якшувальні обставини», які зменшують тягар «провини» Драгоманова» [38, с. 365].

Які ж обставини має на увазі дослідник?

«По-перше, антисамостійництво Драгоманова не випливало з русофільства, яке йому безпідставно приписували націоналістичні критики донцовської школи <...>. По-друге, Драгоманов послідовно обстоював організаційну незалежність руху, виступав проти централізованих «всеросійських» революційних організацій та проти участі українців у них <...>. По-третє, заперечуючи ідеал самостійності держави як ціль української політики, Драгоманов розглядав Україну як окрему слов'янську націю та не відмовляв українському народові природних здібностей до незалежного політичного життя» [38, с. 366].

Вагомі контраргументи подає І. Лисяк-Рудницький стосовно драгоманівського соціалізму («громадівства»). Передусім учений наголошує, що Драгоманов не був фаховим економістом; його переконаність у тому, що людство прогресує від капіталізму до соціалізму, залишилась апіорною. Задекларований соціалізм мав етичну основу: протест проти соціальної несправедливості. «Крім цього, – наголошує дослідник, – його соціалістичний світогляд був сильно забарвлений егалітаризмом. Драгоманов не тільки відкидав становий устрій <...>; він уважав за зло всяку суспільну нерівність та клясову диференціацію <...> бачив свій ідеал у безкласовому суспільстві. Егалітаризм сполучався <...> з народництвом. <...> Драгоманов ототожнював українську національність з її «мужицтвом» та засуджував <...> панів, попів і купців як визискувачів, що паразитують на народній кривді. Драгоманов уважав, що Україна являє собою сприятливий ґрунт для поширення соціалістичних ідей» [38, с. 366–367].

І. Лисяк-Рудницький зауважує внутрішню суперечність між анархізмом Драгоманова та його соціалізмом: анархізм прямує до ліквідації держави, але не соціалізм. «Драгоманов, – продовжує дослідник, – <...> уявляв собі майбутній соціалістичний лад як добровільне спілкування груп робітників – продуцентів. Ця концепція близька до пізнішого т. зв. анархо-синдикалізму. Досвід <...> показав її нереальність. В історичній практиці соціалізм скрізь і завжди йшов разом із скріпленням контролю держави над суспільством» [38, с. 367].

Відзначаючи заслуги зачинателів українського соціалістичного руху (за їх намагання пристосувати універсальні ідеї соціалізму до українських обставин і відтягнути українців від участі в російських соціалістичних організаці-

ях), учений ставить питання: чи могла зазначена політична доктрина стати платформою для всього національно-визвольного руху? Згідно з Драгомановим, «українець, котрий не став громадивцем, показує тільки, що він не додумавсь, не довчивсь до кінця» [15, с. 320]. Себто його політична концепція заперечувала політичний плюралізм.

«Доктринерство» Драгоманова, продовжує дослідник, найяскравіше виявилось в його ставленні до релігії та церкви, в його закликах виступати супроти «попівства», і в Австрії «ще дужче, ніж в Україні малоросійській». На думку вченого, «суть справи не в тому, що сам Драгоманов не був віруючою людиною, ані в тому, що він закликав до секуляризації українського суспільного й культурного життя <...>. Драгоманов, усупереч явним фактам, не хотів визнати, що Греко-Католицька Церква й духівництво, незважаючи на свої хиби, таки мали великі історичні заслуги перед галицьким українством. Він не міг також погодитися, що церковні організації матимуть і в майбутньому право на існування та важливі суспільні й духовні завдання» [38, с. 368].

І. Лисяк-Рудницький вважає, що «Драгоманов був, мабуть, менше обтяжений народницьким комплексом, ніж багато його українських і російських сучасників, але він не був від нього вільний <...>. Спільним коренем усіх вищезгаданих поглядів Драгоманова було одностороннє, недіалектичне розуміння природи історико-суспільного розвитку, а через це і неспроможність визнати закономірність соціальної диференціації й політичного плюралізму» [38, с. 370].

Однак висловлені критичні зауваги І. Лисяка-Рудницького стосуються, головню, праць Драгоманова 1870-х років (як-от «Переднє слово до „Громади“», «Шевченко, українофіли і соціалізм»). Але, продовжує автор, драгоманівська думка значно багатша, ніж про неї можна судити на підставі окремих праць. Учений порівнює «Переднє слово до „Громади“» з іншим програмовим трактатом мислителя – «„Вільна спілка“ – „Вольный союз“», підготовленим 1884 року. Акцентує наступні засадничі положення: «Замість утопічного ідеалу «безначальства» знаходимо у «Вільній спілці» докладний проект конституційної перебудови на демократичних і федералістичних основах; багато пропозицій Драгоманова, напр. щодо конституційного забезпечення людських і громадських прав та системи комунального й обласного самоврядування, зберігають своє значення сьогодні. У «Вільній спілці» Драгоманов не пропагував «громадівства», але зате пропонував низку добре продуманих, конкретних соціально-економічних

реформ, що майже всі з них <...> запроваджено в життя впродовж наступних десятиліть у демократичних країнах. Нема теж у «Вільній спілці» апотеози «мужицтва», хоч є щира турбота за соціальну справедливість і добробут народних мас. Нема сумарного засудження «панів» тільки за те, що вони є «панами», навпаки, Драгоманов закликає дворян, промисловців і навіть армійських офіцерів до активної участі в боротьбі за свободу. Нема закликів до поборювання релігії, але зате є концепція конституційного відокремлення церкви від держави, на американський кшталт, разом з конституційними гарантіями повної свободи совісті та релігійних культів. В центрі всієї програми «Вільної спілки» Драгоманов поставив ідею політичної свободи, що їй він підпорядкував інші постулати, як соціальні, так і українські національні» [38, с. 371].

І. Лисяк-Рудницький ставить закономірні запитання: як пояснити ці розходження між програмами «Переднього слова до „Громади”» та «Вільної спілки» – „Вольного союзу»? Невже Драгоманов за шість років, які відокремлюють обидва документи, пройшов таку радикальну світоглядну еволюцію? Чи він був людиною непостійною у своїх переконаннях?

Відповідь дослідника – глибока і доказова. По-перше, Драгоманов ніколи не міняв своїх принципів; його світогляд сформувався рано, і він дотримувався його ціле життя. По-друге, позірні суперечності між «Переднім словом» і «Вільною спілкою» пояснюється тим, що «політичний світогляд Драгоманова становив складну синтезу анархістських, соціалістичних, демократичних, ліберальних, федералістичних і українських патріотичних елементів, об'єднаних на базі філософії позитивізму» [38, с. 371]. По-третє, «залежно від часу й обставин, Драгоманов увищулював певні елементи цієї синтези; при цьому інші елементи немов відступали назад, але він їх не цурався, а при відповідних нагодах вони знов виходили на поверхню в його писаннях» [38, с. 371]⁵. По-четверте, «радикалізм «Переднього слова» мав свою причину в тому, що в цій праці акцент поставлено на теоретичні принципи та кінцеві, ідеальні цілі <...>. «Вільна спілка» була адресована до українських ліберальних «земців» <...>. В цьому програмовому документі наголошено практичні цілі в боротьбі за свободу в Росії й Україні на ближчі роки чи десятиліття» [38, с. 371–372].

Підсумовуючи, І. Лисяк-Рудницький стверджує: «Передне слово до „Громади» являє

собою програму-максимум Драгоманова, а «Вільна спілка» – „Вольный союз» – його програму-мінімум.

Актуальним бачиться наступне запитання дослідника: «Котра з цих двох програм ближча нам сьогодні?» [38, с. 372]. Відповідь узаляжнюється світоглядними позиціями. В І. Лисяка-Рудницького «всі <...> симпатії на боці Драгоманова – ліберала, конституціоналіста й реформіста; зате до Драгоманова – громадівця, доктринера й утопіста <...> принципів застереження» [38, с. 372].

З огляду на висловлену аргументацію, вважаємо за доцільне зазначити, хоч би в загальних рисах, світоглядні орієнтири І. Лисяка-Рудницького. Він «був епігоном раціоналістичної течії, яка домінувала в європейському інтелектуальному житті XIX і початку XX ст. <...>. Він вірив в існування об'єктивних законів історії, як і в те, що ці закони можуть бути пізнані. Але цю пізнаваність він трактував радше в Кантовому, ніж у Гегелевому розумінні <...>. Хоча релятивізм та ірраціоналізм були чужі Лисякові-Рудницькому, він слідом за своїми інтелектуальними вчителями Максом Вебером і Густавом Юнгом визнавав певну роль ірраціональних чинників у світовій історії і вважав, що наука може розпізнати основні тенденції суспільного розвитку, але не може визначати цілей людської діяльності» [3, с. 80]. Я. Грицак наголошує на консерватизмі політичної філософії І. Лисяка-Рудницького, що поєднувався з ліберальними цінностями. «Крім віри в існування об'єктивних законів, – продовжує історик, – прикметною рисою його світогляду було виразне легалістичне забарвлення. Поєднання цих двох засад належало до європейської інтелектуальної традиції, яка виводила своє коріння з філософії Гегеля <...>. На українському ґрунті ця традиція знайшла відображення у творах двох його кумирів – Липинського та Драгоманова. Багато з тих ідей і тем, які Лисяк-Рудницький розвивав у пізніші роки, почерпнуто з праць цих двох політичних мислителів» [3, с. 80].

А відтак, завершуючи нашу історіографічну розвідку, зацентруємо увагу на деяких засадничих положеннях, які були суголосними для історіософських і політологічних концепцій двох мислителів.

По-перше, на історичні концепції обох учених найвідчутніший вплив мала історіософія Гегеля, його постулати про наявність в історично-

⁵ Саме зазначену парадигму політолога критикує А. Круглашов: «Навряд чи можна беззастережно сприйняти його схильність до схематичної фіксації такого динамічного ідеологічного феномену, як драгоманівська політична програма, його оцінки її як явища, що належить народницькому етапові розвитку української суспільно-політичної думки» [26, с. 61]. Пропонує своє бачення суперечливості політичного світогляду Драгоманова: «...треба вести мову не про формальну відмову, зміщення ним акцентів у використанні політичних гасел, а про поступову еволюцію мислителя до нового розуміння цінностей і завдань національної, соціальної та політичної боротьби» [26, с. 135]. На еволюції поглядів М. Драгоманова наголошує і Я. Дашкевич [5, с. 299–306].

му процесі своєї об'єктивної логіки, позитивної перспективи розвитку людства.

По-друге, стрижнем світогляду, переконань, наукових схем, громадсько-політичної діяльності як Драгоманова, так і Лисяка-Рудницького був послідовний лібералізм, за якого найвищою цінністю є свобода особи, верховенство права, дієвість демократичних інституцій тощо.

По-третє, як і в Драгоманова, в Лисяка-Рудницького «ліберальна орієнтація простежувалася у <...> ставленні до релігії: він почував себе близьким до ліберального протестантизму унітарського типу і був готовий приєднатися до нього, якби в українському релігійному житті існувало в організованій формі таке віровизнання» [3, с. 84].

По-четверте, інтелектуалів XIX–XX століть об'єднували «критична постава до марксизму та інших <...> утопій, які твердили про можливість упорядкування світу на раціональних основах» [3, с. 80]; категоричне несприйняття тоталітарних ідеологій; засудження насильства задля досягнення цілей («Чисте діло вимагає чистих засобів!»).

По-п'яте, в обох мислителів можемо виокремити спільне в баченні шляхів національного порозуміння в Україні: для Драгоманова – децентралізація, національно-культурна автономія (своєрідний «мультикультуризм»); для Лисяка-Рудницького – «прийняття ідеї політичної, а не етнічної нації – тобто нації, базованої на принципах територіального патріотизму та лояльності до української влади всіх громадян України незалежно від етнічного походження» [3, с. 96].

По-шосте, правдиві українці, поборники національних прав українства з підозрою та побоюванням ставилися до українського націоналізму (в іпостасі націоналістичної ідеології); Драгоманов обстоював «космополітизм» (ідею «вселюдськості»), Лисяк-Рудницький стверджував, що «українська політична думка <...> повинна була б пережити поважну еволюцію, в першу чергу – перейняти ідею політичного, етнічного, соціального, релігійного плюралізму та толерантності» [3, с. 95].

По-сьоме, і М. Драгоманов, і І. Лисяк-Рудницький були справжніми повпредами українства. Пречудове прочитання місії політеміграції маємо в І. Лисяка-Рудницького: вона полягає «в тому, щоб, по-перше, бути носієм вільної української мислі, приглушеної під обухом російсько-большевицького режиму, та, по-друге, бути голосом протесту проти злочинів і підлостей, що їх над нашим народом витворює чужа й ворожа влада...» [3, с. 84]. Чи не подібні завдан-

ня виконував його попередник у 70–90-х роках XIX ст.?

По-восьме, маємо констатувати спільне в історіософії мислителів (передусім – у прочитанні національної минувшини в контексті європейської історії).

Звісно, перелік пунктів певної аналогії міг би бути довшим⁶, позаяк І. Лисяк-Рудницький критично переосмислив і розвинув гуманістичні погляди вченого-енциклопедиста відповідно до викликів новітньої доби. Мислитель XX ст. виходив із того, що «розвиток новітньої української суспільної думки треба розуміти не як єдиний потік, а радше процес, що охоплює кілька паралельних і окремих, хоча взаємопов'язаних і взаємозалежних, напрямів. Сумлінний дослідник зобов'язаний, незважаючи на свої симпатії, не віддавати переваги якомусь одному напрямові, а намагатись осмислити всі, беручи до уваги позитивний внесок і хиби кожного» [36, с. 65].

Найбільш вдалу оцінку творчим досягненням І. Лисяка-Рудницького дав А. Круглашов: «Працям ученого притаманна наукова ерудиція, точність аналізу, образність і влучність доказів, логічна стрункість, системність аргументації тощо <...>. Він виховав покоління дослідників, які зацікавились українською історією і, зокрема, спадщиною Драгоманова. Цим на роки наперед він зробив внесок у триваючі донині драгоманознавчі, українські студії в Канаді і за її межами» [26, с. 60–61].

Література

1. Андрусяк Т. Шлях до свободи : (Михайло Драгоманов про права людини) / Т. Андрусяк ; Фонд сприяння розвитку української прав. думки та пропаганди держав. традицій «Право для України». – Львів : Світ, 1998. – 192 с.
2. Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії / О. Гермайзе // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 9. – С. 102–130.
3. Грицак Я. Іван Лисяк-Рудницький (Нарис інтелектуальної біографії) / Я. Грицак // Сучасність. – 1984. – № 11. – С. 73–96.
4. Дашкевич Я. З важким багажем до ювілейного драгоманівського року : (Есе до 150-річчя) // Дашкевич Я. Постаті : нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич ; НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядн. М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е вид., виправл. й доповн. – Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 295–299.
5. Дашкевич Я. Пізній Драгоманов : погляди і дії // Дашкевич Я. Постаті : нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич ; НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядн. М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е

⁶ Відмінності ж у поглядах, підходах – означені самим І. Лисяком-Рудницьким у його драгоманознавчих студіях.

вид., виправл. й доповн. – Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 299–306.

6. Депенчук Л. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова / Л. Депенчук, М. Лук. – К. : Український центр духовної культури, 1999. – 210 с.

7. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) / Михайло Драгоманов // Михайло Драгоманов : автожиттєпис / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. – К. : Либідь, 2009. – С. 131–315.

8. Драгоманов М. Автобіографічна замітка / Михайло Драгоманов // Михайло Драгоманов : автожиттєпис / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. – К. : Либідь, 2009. – С. 77–117.

9. Драгоманов М. «Вільна Спілка» – «Вольный союз». Спроба української політико-соціальної програми / Михайло Драгоманов // Андрусак Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). – Львів : Світ, 1998. – С. 121–188.

10. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Драгоманов М. П. Из научовой спадщини / Михайло Драгоманов. – К. : Знання України, 2010. – Кн. I : Політологія. Культурологія. – С. 267–324.

11. Драгоманов М. Еврейский вопрос на Украйні [Электронный ресурс] / Михаил Драгоманов // Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова / Под ред. Б. А. Кистяковского : В 2 т. – Париж, 1906. – Т. 2. – С. 525–541. – Р. д. – http://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Sobranie_polytycheskykh_sochyneni_M_P_Drahomanova_Tom_2_ru/. – Назва з екрану. – 12.03.2013.

12. Драгоманов М. П. Историческая Польша и Великорусская Демократія / М. П. Драгоманов. – Киев : Типолитографія М. Э. Заъезднаго, 1917. – 146 с.

13. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну / Михайло Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці : у двох томах. – К. : Наук. думка, 1970 – Т. 1. – С. 428–483.

14. Драгоманов М. Къ вопросу о національности въ Росіи [Электронный ресурс] / Михаил Драгоманов // Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова / Под ред. Б. А. Кистяковского : В 2 т. – Париж, 1906. – Т. 2. – С. 864–869. – Р. д. – http://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Sobranie_polytycheskykh_sochyneni_M_P_Drahomanova_Tom_2_ru/. – Назва з екрану. – 12.03.2013.

15. Драгоманов М. П. Передне слово [до «Громади» 1878 р.] / М. П. Драгоманов // Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упорядн. та авт. іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук ; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К. : Либідь, 1991. – С. 276–327.

16. Драгоманов М. Тероризмъ и свобода, муравьи и корова. Отвьтъ на отвьтъ «Голоса» [Электронный ресурс] / Михаил Драгоманов // Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова / Под ред. Б. А. Кистяковского : В 2 т. – Париж, 1906. – Т. 2. – С. 285–310. – Р. д. – http://chtyvo.org.ua/authors/Drahomanov_Mykhailo/Sobranie_

polytycheskykh_sochyneni_M_P_Drahomanova_Tom_2_ru/. – Назва з екрану. – 12.03.2013.

17. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упорядн. та авт. істор.-біограф. нарису Р. С. Міщук ; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К. : Либідь, 1991. – С. 461–559.

18. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм / М. П. Драгоманов // Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упорядн. та авт. істор.-біограф. нарису Р. С. Міщук ; Прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К. : Либідь, 1991. – С. 327–430.

19. Єкельчик С. О. Иван Лисяк-Рудницький як дослідник спадщини Драгоманова / С. О. Єкельчик // Михайло Драгоманов і українське національне відродження: тези доповідей і повідомлень респ. наук. конф. молод. учених, присвяч. 150-річчю з дня народження М. П. Драгоманова (Київ, 22–23 травня 1991) / Київський державний ун-т ім. Т. Г. Шевченка : за ред. Р. П. Іванової, Л. С. Дем'яківської : відп. за випуск С. П. Стельмах. – К., 1991. – С. 39–41.

20. Єкельчик С. История Украины. Становление современной нации / С. Єкельчик : [пер. с англ.]. – К. : К.И.С., 2010. – 400 с.

21. Єкельчик С. Українофіли : світ українських патріотів другої половини ХІХ століття / С. Єкельчик : [пер. з англ.]. – К. : К.И.С., 2010. – 267 с.

22. Козирев О. Ставлення В. Б. Антоновича до закордонної місії М. П. Драгоманова / О. Козирев // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993 : Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 161–167.

23. Комзюк Л. Т. Домінанти вітчизняної політико-правової думки. Конституційні проекти М. Драгоманова і М. Міхновського в контексті протистояння, діалогу і синтезу альтернат. концепцій самостійної України / Л. Т. Комзюк // Віче. – 1997. – № 12. – С. 121–130.

24. Костенко Г. В. Дослідження життєдіяльності та науково-публіцистичної спадщини М. Драгоманова в працях І. Лисяка-Рудницького / Г. В. Костенко // Грані. – 1999. – № 3 (5). – С. 99–104.

25. Костенко Г. В. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова в дослідженнях істориків української діаспори / Г. В. Костенко // Грані. – 2000. – № 6. – С. 14–17.

26. Круглашов А. М. Драма інтелектуала : Політичні ідеї М. П. Драгоманова / А. М. Круглашов. – Чернівці : Прут, 2001 – 488 с.

27. Кулеша Н. Лисяк-Рудницький Іван Павлович / Н. Кулеша // Українська журналістика в іменах : матеріали до енциклопедичного словника / НАНУ, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника ; за ред. М. М. Романюка. – Львів, 2006. – Вип.13. – С. 255–257.

28. Кульчицький С. В. Гострим зором талановитого дослідника. Минуле України з огляду на європейську історію / С. В. Кульчицький // Політика і час. – 1996. – № 31. – С. 57–67.

29. Кульчицький С. В. Лисяк-Рудницький Іван Павлович / С. В. Кульчицький // Енциклопедія історії України : Т. 6 : Ла–Мі / Редкол. : В. А. Смолій

(голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наук. думка», 2009. – С. 164–167.

30. Куценко Ю. Історіографічний образ Михайла Драгоманова в творчості І. Лисяка-Рудницького / Ю. Куценко // Південний архів : зб. наук. праць. Історичні науки. – Херсон, 2002. – Вип. 8. – С. 54–59.

31. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький ; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету ; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 299–347.

32. Лисяк-Рудницький І. Зауваження до статті професора Цві Гітельмана «Соціально-політична роль євреїв в Україні» // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький ; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету ; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 135–143.

33. Лисяк-Рудницький І. Із драгоманівських студій // Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою : статті до історії та критики української суспільно-політичної думки / Іван Лисяк-Рудницький. – Мюнхен : Сучасність, 1973. – С. 109–120.

34. Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький ; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету ; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 281–287.

35. Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький ; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету ; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 375–388.

36. Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький ; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету ; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – С. 63–93.

37. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України / І. Лисяк-Рудницький. – Львів, 1991. – 101 с.

38. Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма : «Передне слово» до «Громади» Михайла Драгоманова // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький ; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського

університету ; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – Т.1. – С. 349–375.

39. Лисяк-Рудницький І. Проблема українсько-єврейських взаємин в українській політичній думці XIX ст. // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький ; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету ; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 389–403.

40. Лисяк-Рудницький І. Українські відповіді на єврейське питання // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький ; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету ; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 115–134.

41. Михайло Драгоманов : автожиттєпис / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. – К. : Либідь, 2009. – 446 с.

42. Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011) / упоряд. М. О. Мороз, В. А. Короткий (керівник авторського колективу), І. І. Тищенко, І. С. Гриценко, С. І. Білокінь. – Дрогобич : Коло, 2011. – 740 с.

43. Молчанов М. О. Державницька думка Михайла Драгоманова / М. О. Молчанов ; Інститут держ. управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України. – К., 1994. – 40 с.

44. Потульницький В. А. Історія української політології : (концепція держаності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1992. – 230 с.

45. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія : історіософія світової та української історії XVII–XX століть / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 2002. – 480 с.

46. Прицак О. Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор» / О. Прицак // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький ; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету ; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – С. XIII–XX.

47. Скакун О. Ф. Драгоманов як політичний мислитель / О. Ф. Скакун. – Х. : Основа, 1993. – 138 с.

48. Сич О. М. Драгоманов в оцінці української зарубіжної історіографії другої половини XX ст. / О. М. Сич // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – К., 2008. – Вип. 5. – С. 3–6.

49. Хміль І. С. Деякі проблеми історії України крізь призму бачення І. Лисяка-Рудницького / І. С. Хміль. – К. : Інститут історії України АН України, 1993. – 18 с.

